

Վ.ՕՀԱՆՅԱՆ, Ս.ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Լ.ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Վ.ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Վ.ԱՍՏԱՆՅԱՆ,
Ֆ.ԵՐԻՅՅԱՆ, Ռ.ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ, Հ.ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ, Ա.ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

10-րդ դասարան

«ԱՍՏԴԻԿ ԳՐԱՏՈՒՆ»
հրատարակչություն
Երևան - 2010

ՀՏԴ 373.167.1:355/359(075.3)
ԳՄԴ 68.49(2)9 y72
Ն 236

**ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ**

Հեղինակներ՝

Վ. Օհանյան	Էջեր հայ ռազմարվեստի պատմությունից, կրակային պատրաստություն, խմբի ղեկավար, մասնագետ խմբագիր
Ս. Մարգարյան	ՀՀ ՋՈՒ համագորային կանոնադրություններ, շարային պատրաստություն, ռազմական տերմինների բառացանկ, ընդհանուր խմբագիր
Լ. Դազարյան	Մարտավարության հիմունքներ
Վ. Առաքելյան	Ռազմական տեղագրություն
Վ. Աստանյան, Ֆ. Երիցյան	Միջազգային մարդասիրական իրավունք
Ռ. Ալավերդյան, Հ. Մաթևոսյան	Անվտանգ կենսագործունեություն
Ա. Վիրաբյան	Առաջին բուժօգնության հիմունքներ

Ն 236 Նախնական զինվորական պատրաստություն: Հանրակրթական դպրոցի 10-րդ դասարանի դասագիրք/Վ. Օհանյան, Ս. Մարգարյան, Լ. Դազարյան և ուրիշներ: Ընդհ. խմբ.՝ Ս. Մարգարյան, մասնագետ խմբ.՝ Վ. Օհանյան. - Եր., «Աստղիկ Գրատուն», 2010, 112 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:355/359 (075.3)
ԳՄԴ 68.49(2)9 y72

ISBN 978-99941-76-50-2

© «Աստղիկ Գրատուն» հրատարակչություն, 2010 թ.
© Վ. Օհանյան և ուրիշներ, 2010 թ.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ավագ դպրոցի սիրելի՛ պատանիներ և աղջիկներ,

10-րդ և 11-րդ դասարաններում Դուք կշարունակեք ուսումնասիրել «Նախնական զինվորական պատրաստության» հիմունքները:

Այդ առարկան ուսումնասիրելուց և յուրացնելուց հետո Դուք լիովին պատրաստ կլինեք ծառայելու մեր ազգային բանակում: Իսկ նրանք, ովքեր կորոշեն իրենց նվիրել զինվորական ծառայությանը՝ դառնալ սպաներ, պետք է իմանան, որ ՀՀ պաշտպանության նախարարության ռազմաուսումնական հաստատությունները պատրաստում են հետևյալ զինվորական մասնագիտություններով սպաների.

Վ. Մարգարյանի անվան ռազմական ինստիտուտ

1. ՀՀ պաշտպանության նախարարության Վազգեն Մարգարյանի անվան ռազմական ինստիտուտ՝ մոտոհրաձիգներ, հրետանավորներ:

Ուսման տևողությունը՝ 4 տարի:

2. Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիա՝ ռազմական դիրիժորներ:

Ուսման տևողությունը՝ 4 տարի:

3. Մարշալ Ա.Խանփերյանցի անվան ռազմավիացիոն ինստիտուտ՝ օդաչուներ, ինժեներներ, կապավորներ, ՀՕՊ-ի մասնագետներ:

Ուսման տևողությունը՝ 4 տարի:

4. Մեկ տասնյակից ավելի օտարերկրյա պետությունների ռազմաուսում-

նական հաստատություններ՝ ամենաբազմազան մասնագիտություններով:

Ուսման տևողությունը՝ 4–6 տարի:

Ովքեր ցանկություն ունեն սովորել ռազմաուսումնական հաստատություններում, դպրոցն ավարտելուց հետո կարող են տարածքային զինկոմիսարիատների միջոցով դիմել այդ հաստատություններ:

Ռազմական ուսումնական հաստատություններ ընդունված քաղաքացիները համարվում են պարտադիր զինվորական ծառայության զինծառայողներ:

«Զինապարտության մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն պարտադիր զինվորական ծառայության ժամկետը ռազմաուսումնական հաստատություններ ավարտած սպաների համար սահմանվում է 20 տարի՝ ներառյալ ուսման տարիները:

Մարշալ Ա. Խանդերյանցի անվան ռազմավիագիտ ինստիտուտ

Այո, կա այդպիսի մասնագիտություն՝ հայրենիքի պաշտպան: Այն հարկ եղած դեպքում պահանջում է սեփական կյանքի նվիրում հայրենիքին: Միշտ պետք է հիշել՝ «Ոչ իմացյալ մահը մահ է, իմացյալ մահը՝ անմահություն», ահա ինչու Հայոց եկեղեցին Հայրենիքի համար ընկածներին դասում է սրբերի շարքը:

Յուրաքանչյուր մասնագիտության պետք է տիրապետել գերազանց: Բացառություն չի կազմում և ռազմական գործը:

Ուրեմն, շարունակե՛նք «Նախնական զինվորական պատրաստություն» դասընթացի հետագա ուսումնասիրումը:

ԷԶԵՐ ՀԱՅ ՌԱԶՄԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ֆիդայական շարժում

Ֆիդայական շարժումն սկզբնավորվել է XIX դարի վերջերին, Արևմտյան Հայաստանում, սուլթանական Թուրքիայի հայահալած բռնապետության դեմ մղվող պայքարում: «Ֆիդայի» արաբերեն նշանակում է զոհ, նահատակ: Սկզբնական շրջանում շարժումը կրում էր առանձին հարստահարողների դեմ ընդվզման, բողոքի արտահայտության բնույթ, որն աստիճանաբար վերածվեց ազատագրական շարժման: Ֆիդայիները խիզախ, անճնազոհ մարդիկ էին, օժտված բարոյական բարձր հատկանիշներով և պատրաստ՝ իրենց կյանքը նվիրելու հանուն ազգի, հանուն հայրենիքի: Ֆիդայիները գործել են որոշակի սկզբունքներով, սկզբունքներ, որոնք հետագայում ամփոփվել են գորավար Անդրանիկ Օզանյանի «Մարտական հրահանգներ» աշխատության մեջ: Ֆիդայական խմբերին անդամագրվելու պատրաստականություն հայտնող յուրաքանչյուր անձ պետք է **երդում տար՝**

Աղբյուր Մերոբ

Գևորգ Չավուշ

- կյանքը զոհել հայրենիքի և ազգի համար,
- լինել գաղտնապահ, ճշտախոս, բարոյապես բարձր,
- մաքուր պահել զենքը, կրակել անվրեպ,
- ոգելից խմիչքներ չօգտագործել, չհայհոյել, չվիրավորել միմյանց,
- բավարարվել համեստ սննդով,
- հարգանքով վերաբերվել աշխատավոր ժողովրդին՝ անկախ ազգությունից,

- հաղթել թվական գերակշռություն ունեցող թշնամուն:

Ֆիդայիների բարոյական այս սկզբունքներով են գործել նաև Գարեգին Նժդեհը՝ թուրք-բաթարների դեմ մղված պայքարում և Արցախյան ազատամարտի նվիրյալները՝ ինքնապաշտպանության և ազգային-ազատագրության համար թուրք-ազերիների դեմ մահու և կենաց կռիվների ժամանակ:

Ֆիդայական շարժման կարկառուն դեմքերից էին Արաբոն, Հրայր Դժոխքը, Աղբյուր Մերոբը, Գևորգ Չավուշը, Մուրադ Մեբաստացին, Սևբարեցի Սաքոն, Անդ-

Աղաբո

Մուրադ Մեքաստացի

րանիկ Օզանյանը և շատ ուրիշներ, որոնք իրենց խմբերով անապատելի-որեն հայտնվում էին այնտեղ, որտեղ ժողովրդի վիճակը օրհասական էր դառնում: Տղամարդկանց օգնում էին նաև կանայք: Ֆիդայիների շարքում հայտնի են Աննա մայրիկի (Սասունի Ահրոնք գյուղից) և Սոսե մայրիկի (Աղբյուր Մերոբի կիներ) անունները:

Սկսած 19-րդ դարի 80-ականնե-րից ֆիդայական զինված խմբերի

կարելի էր տեսնել Մուշում և Սասունում, Խնուսում և Կարինում, Երզնկայում, Մեքաստիայում և այլուր: Սակայն պայքարն անհավասար էր, ֆիդայական փոքր խմբերը, թեկուզ զինված ու անձնագրի, այնուամենայնիվ, անգոր էին թուրքական կանոնավոր զորքերի ու քրդական խուժանի դեմ: Ուստի, պայքարին զուգընթաց, նրանք երբեմն դիմում էին հուսահատ քայլերի, աշխատելով եվրոպական երկրնե-րի ուշադրությունը գրավել արևմտահայության տառապանքների և Հայկական հարցի վրա: Այդպիսի մի դեպք էր 1896 թ. օգոստոսի 14-ի «Բանկ Օտոմանի» օպե-րացիան: 31 հայ մվիրյալներ Բաբկեն Սյունու և Արմեն Գարոյի գլխավորությամբ գրավեցին Օսմանյան Թուրքիայի ամենահզոր բանկը: Նրանց նպատակը կողո-պուտը չէր. նրանք պահանջում էին իրականացնել հայկական նահանգներում ծրագրված բարենորոգումները, հակառակ դեպքում կապիտեցնեն բանկը: Դեպքին միջամտած եվրոպական երկրների դեսպանների անունից ռուսական դեսպանու-թյունը խոստացավ դիմել օսմանյան կառավարությանը՝ արագացնելու բարենո-րոգումների գործընթացը, ինչպես նաև ապահովել բանկից նրանց անվնաս հեռանալը: Թուրքական ոստիկանների հետ 13 ժամ տևած զինված ընդհարումից հետո հայ քաջորդիները թողեցին բանկը և ֆրանսիական նավով հեռացան արտա-սահման:

Ֆիդայիներն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել նաև Սասունի 1894, 1904 և 1915 թվականների ինքնապաշտպանական մարտերին՝ գլխավորելով ժողովրդի պայքարը: Այդ մարտերի ժամանակ իրենց կազմակերպչական ունակություննե-րով և անձնական քաջությամբ աչքի ընկան Հրայր Դժոխքը, Գևորգ Չավուշը, Անդ-րանիկը, Աննա մայրիկը իր տղաներով, Սոսե մայրիկը և շատ ուրիշներ:

Ֆիդայական պայքարի փայլուն էջերից են Խանասորի ճակատամարտը և Առաքելոց վանքի կռիվները:

Խանասորի դաշտում 1897 թ. ամռանը 250 ֆիդայի վրիժառուներ Վարդանի և Նիկոլ Դումանի հրամանատարությամբ գրեթե լիովին բնաջնջեցին արյունաբերու Մազրիկ ցեղին, որի «համիդիե» 8–10-հազարանոց հրոսակները 1896 թ. ուխտա-դրժորեն հարձակվել էին Վանից նահանջող հայ մարտիկների (800 մարդ) վրա և անհավասար մարտում կոտորել նրանց:

1901 թ. նոյեմբերին Անդրանիկի և Գևորգ Չավուշի գլխավորությամբ 37 ֆիդա-յի ամրանում են Առաքելոց վանքում: Նրանց օգնելու համար Մշո դաշտից վանք են գալիս օգնական ուժեր: 800 մարդուց բաղկացած թուրքական ջոկատը և թալանի

անկնկալիքով տարված քրդական խուժանը շուրջ մեկ ամիս գրոհում են վանքը, բայց անօգուտ: Թուրքերը պահանջում են հանձնվել և օգտվել ներման հնարավորությունից: Անդրանիկը մերժում է, առաջարկելով ազատ արձակել քաղբանտարկյալներին: Հայտարարվում է զինադադար, որի ընթացքում ֆիդայիները գաղտնի հեռանում են վանքից:

Ֆիդայական շարժումը թեև չվերածվեց համահայկական պայքարի և մի կենտրոնի կողմից կազմակերպված ազգային-ազատագրական շարժման, սակայն իր մնայուն հետքը թողեց հետագա պայքարի վրա: Շատ ֆիդայիներ հետագայում ընդգրկվեցին ազգային կամավորական խմբերում ու լեգեոններում՝ պայքարելով հայ ժողովրդի անկախության ու ազատության համար:

ՖԻԴԻՐ

1. Ֆիդայական շարժման փայլուն էջերից Խանասորի ճակատամարտը և Առաքելոց վանքի կռիվները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է սկզբնավորվել ֆիդայական շարժումը, ի՞նչ նպատակով:
2. ԹՎԻ՛ր նշանավոր ֆիդայիների անունները, ուսումնական ծրագրից դուրս ի՞նչ գիտես նրանց մասին:
3. Անգիր սովորի՛ր ֆիդայական խմբերին անդամագրվելու կանոնները:
4. Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում «Բանկ Օտոմանի» օպերացիան: Ինչպե՞ս ավարտվեց այն:
5. Ի՞նչ տեղի ունեցավ Առաքելոց վանքում, ինչո՞վ ավարտվեց այն:
6. Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Խանասորի ճակատամարտը:
7. Կարդա՛ և ընկերներիդ հետ վերլուծի՛ր Խաչիկ Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչը» և «Խոդեդան» վեպերը:

Կամավորական շարժում

1914 թվականի օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Կովկասում ռազմական գործողությունները սկիզբ առան հոկտեմբերի 30-ին: Կովկասյան ռազմաճակատն ուներ 720 կմ երկարություն և ձգվում էր Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճ: Թուրքերն այս ճակատում կենտրոնացրել էին 300 հազար, իսկ ռուսները՝ 200 հազար զորք: Թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարն էր Հայոց մեծ եղեռնի կազմակերպիչներից մեկը՝ Էնվեր փաշան, որի պլանների մեջ մտնում էր իրականացնել պանթուրքիստական հիմնական ծրագիրը՝ ստեղծել Մեծ Թուրանի պետություն, որը պետք է ձգվեր Բալկանյան թերակղզուց մինչև Չինաստան և Արևելյան Սիբիր: Ցարական կառավարությունը, հաշվի առնելով հայերի կողմից տեղանքի լավ իմացությունը և Ռուսաստանի նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքը, 1914 թվականի հուլիսի 23-ին որոշում կայացրեց ռուսական բանակը համալրել հայկական կամավորական ջոկատներով: Սկզբնական շրջանում

կազմավորվեց 4 հայկական գորաջոկատ.

1-ինը **Անդրանիկ Օզանյանի** գլխավորությամբ՝ 1200 կամավորով,

2-րդը **Դրաստամատ Կանայանի /Դրո/** գլխավորությամբ՝ 400 կամավորով,

3-րդը **Համազասպ Մրվանձտյանի** գլխավորությամբ՝ 400 կամավորով,

4-րդը՝ **Արշակ Գաֆալյանի /Բեռի/** գլխավորությամբ՝ 400 կամավորով:

Անդրանիկն իր զինակիցներով

նի /Խանասարի Վարդան/ հրամանատարությամբ: Հայկական զոհերի հիմնական խնդիրների մեջ մտնում էին հետախուզական գործողությունները թշնամու թիկունքում և ինքնապաշտպանության կազմակերպումը հայկական բնակավայրերում:

Կամավորական ջոկատներն ակտիվորեն մասնակցել են Կովկասյան ճակատի բոլոր խոշոր ճակատամարտերին: Այսպես, 1-ին կամավորական ջոկատը մասնակցել է Դիլմանի ճակատամարտին, որտեղ ջախջախվեց Խալիլ բեյի 12000-անոց բանակը, 2-րդ ջոկատը մասնակցել է Բաշկալայի ճակատամարտին, որից հետո Դրաստամատ Կանայանը անձամբ ցար Նիկոլայ II-ի ձեռքից ստացավ Սուրբ Գեորգիի շքանշանը: 3-րդ ջոկատը մասնակցել է Սարիղամիշի ճակատամարտին, որտեղ Էնվեր փաշայի 120000-անոց բանակը տվեց 70000 զոհ, 4-րդ ջոկատը մասնակցել է Բաղեշի ճակատամարտին: Առանձնապես պետք է նշել Դատվանի ճակատամարտը, որտեղ հայկական զոհերը միայնակ ջախջախել են թուրքական զորաբանակը:

Հետագայում կամավորական ջոկատների ընդհանուր թվաքանակը հասավ 25000 զինվորի: Կամավորական զոհերի շնորհիվ էր, որ կոտորածից փրկված հայությունը տեղափոխվում էր ապահով տարածքներ:

Հայտնի է, որ ցարական Ռուսաստանի ծրագրերի մեջ չէր մտնում Արևմտյան Հայաստանին ինքնորոշման իրավունք տալը: Այդ պատճառով էլ հայկական կա-

Հետագայում ստեղծվեցին 5-րդ ջոկատը՝ **Արշակ Ջանվուլադյանի**, 6-րդը՝ **Գրիգոր Ավշարյանի** գլխավորությամբ, ապա վերջինիս փոխարինեց **Հայկ Բժշկյանը /Գայ/,** 7-րդը՝ **Հովսեփ Արդուբյանի** գլխավորությամբ: 1915 թվականին հայկական գորաջոկատներում կամավորականների ընդհանուր թվաքանակը հասավ 10000-ի: 1915 թվականին կամավորական մի քանի ջոկատ միավորվեցին մեկ խմբավորման մեջ՝ Վարդան Մեհրաբյա-

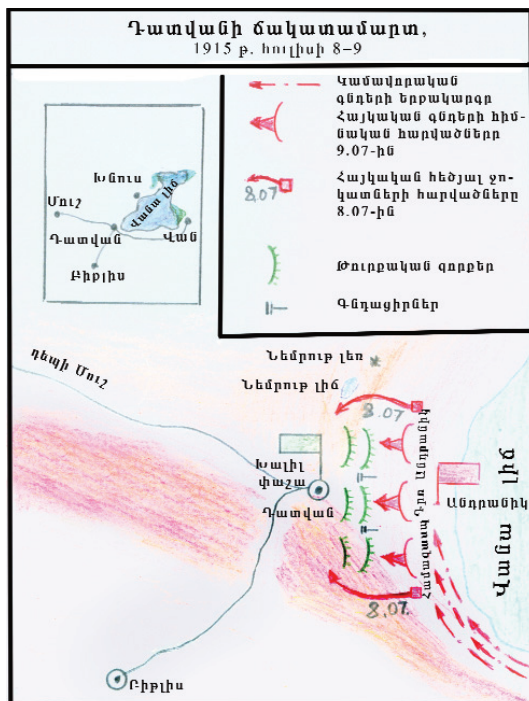

*Բեռի, Համազասպ (կանգնած),
Վարդան*

Հետևանքը եղավ այն, որ 1915 թվականին ցարական կառավարության որոշմամբ կամավորական ջոկատները կազմալուծվեցին և որպես առանձին գումարտակներ մտցվեցին ռուսական կանոնավոր բանակի կազմի մեջ:

Համաձայն հայոց ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշայի և Ֆրանսիայի կառավարության միջև 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին կնքված համաձայնագրի, ֆրանսիական բանակի կազմում ստեղծվում է Հայկական լեգեոն՝ բաղկացած չորս գումարտակից՝ 5000 կամավորականներով: Հայկական լեգեոնը պետք է մասնակցեր սիրիա-պաղեստինյան ճակատի մարտական գործողություններին: Այդ մասնակցության փոխարեն ֆրանսիական կառավարությունը խոստանում էր պատերազմից հետո

Հայկական (Արևելյան) լեզուների գինվորներ

ինքնավարություն տալ Կիլիկյան Հայաստանին: Հայկական լեգեոնը 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին մասնակցելով հռչակավոր Արարալի ճակատամարտին, ճեղքեց

թուրքական ճակատի գիծը, գրավեց ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող բարձունքը և անցավ թշնամու թիկունք: Հայերի մասին իր շնորհակալության խոսքն է ասել Պաղեստինի ճակատի հրամանատար մարշալ Ալենքին. «Հպարտ եմ հրամանատարությանս տակ Հայկական լեգեոն ունենալ, նրանք կռվեցին քաջորեն և մեծ բաժին ունեն այս ճակատամարտին»:

Ամերիկահայ կամավորներ

Հայկական լեգեոնը հետագայում մասնակցեց Լիբանանի, Սիրիայի և ապա՝ Կիլիկիայի ազատագրմանը: Սակայն պատերազմի ավարտից հետո Ֆրանսիան սկսեց մերձենալ Զեմալական Թուրքիային և 1920 թվականի օգոստոսին լուծարեց Հայկական լեգեոնը՝ Կիլիկիայի հայերին զրկելով հիմնական ինքնապաշտպանության հնարավորությունից:

Հայ կամավորական ջոկատները թեև այս շրջանում չհասան իրենց բաղձալի նպատակին՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությանը, սակայն կարողացան մոտ 500 հազար հայրենակիցների փրկել թուրքական յաթաղանից: Հետագայում այս կամավորական ուժերը դարձան նորանկախ Հայաստանի ազատության երաշխավորը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում ցարական կառավարությունը, ստեղծելով հայկական կամավորական ջոկատներ:
2. Թվի՞ր կամավորական ջոկատները, դրանց թվաքանակը:
3. Տարածքներ ազատագրելուց հետո ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում ռուսական բանակը, դրան ինչպե՞ս էին արձագանքում հայկական ջոկատները:
4. Ի՞նչ գիտեք Արևելյան լեգեոնի մասին:

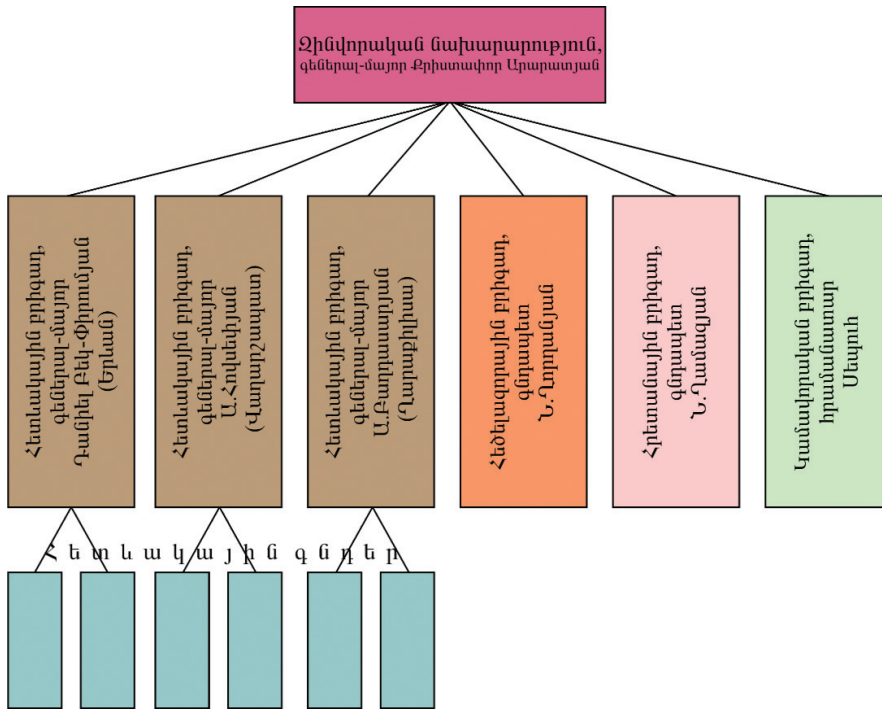

1918–1920 թթ. Հայաստանի առաջին բանակը, նրա կառուցվածքը և նշանակությունը

Բանակի կառուցվածքը

1917 թվականի նոյեմբերին ձևավորվեց հայկական կորպուսը: Սկզբնական շրջանում ձևավորվեցին 8 հայկական հետևակային գնդեր, 2 հեծելազորային գունդ, 1 հրետանային գունդ և այլ առանձին ստորաբաժանումներ: Կարճ ժամանակ անց հայկական կորպուսի կազմի մեջ ձևավորվեցին 2 հայկական դիվիզիա. 1-ին դիվիզիայի հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Մ.Արեշյան, 2-րդի հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Մ.Սիրիկյան: Հեծելազորային բրիգադի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Ն.Դորդանյանը, իսկ հրետանային բրիգադի հրամանատար՝ գնդապետ Կ.Ղամազյանը: 1918 թվականին կորպուսի կազմի մեջ մտավ նաև գեներալ-մայոր Անդրանիկ Օզանյանի հրամանատարությամբ գործող հատուկ դիվի-

Բանակի կառուցվածքը 1919 թ.

զիան: Կորպուսի հրամանատար նշանակվեց գեներալ-լեյտենանտ Թովմաս Նազարբեկյանը, կորպուսի շտաբի պետ՝ գեներալ-մայոր Ե. Վիշինսկին, կորպուսի կոմիսար՝ Դրաստամատ Կանայանը: Կորպուսի կազմի մեջ կային կապի, սանիտարական, պարենավորման, տրանսպորտային և այլ ստորաբաժանումներ, ավիացիոն, 36 թնդանոթ, 170 զնդացիր, 15 հեծելավաշտ: Սպաների թիվը հասնում էր 600-ի: Կորպուսի կանոնավոր ստորաբաժանումների կազմը հասնում էր մոտ

17000-ի: Ահա այս ուժերով հայկական կորպուսը կանգնեց հայրենիք ներխուժած թուրքական զերազանցող ուժերի դեմ: Հայկական բանակը ոչ միայն կանգնեցրեց իրեն զերազանցող հակառակորդին, այլ նաև Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերում ձեռք բերված հաջողություններով հիմք դրեց հայոց նոր պետականության սկզբնավորմանը: 1918 թվականի հոկտեմբերին վերջնական տեսք ստացավ զինվորական նախարարության կառույցը: Եվս մեկ անգամ հիշենք Առաջին Հանրապետության զինվորական նախարարներին՝ Հովհաննես Հախվերդյան /1918 հունիս–1919 մարտ/, Զրիստափոր Արարատյան /1919 մարտ–1920 ապրիլ/, Ռուբեն Տեր-Սիմոնյան /1920 ապրիլ–նոյեմբեր/, Դրաստամատ Կանայան /1920 նոյեմբեր–դեկտեմբեր/: 1918 թվականի Բաթումի պայմանագրով պայմանավորված՝ Հայկական կորպուսը ենթարկվում է վերակազմավորման: Կորպուսը վերածվում է Առանձին դիվիզիայի: Հայկական Առանձին դիվիզիայի հրամանատար է նշանակվում գեներալ-մայոր Մ.Սիլիկյանը: 1918 թվականին Թուրքիայի՝ I համաշխարհային պատերազմում կրած պարտության պատճառով և 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի արդյունքում ձեռքբերած ռազմավարի շնորհիվ հնարավորություն ընձեռվեց մեծացնել հայկական բանակի թվաքանակը: 1919 թվականին մեկ դիվիզիայի փոխարեն ստեղծվեցին 3 հետևակային, 1 հեծելազորային և 1 հրետանային բրիգադ, հետագայում ստեղծվեց ևս 1 բրիգադ՝ կազմավորված հիմնականում կամավորներից, որոնց խնդիրների մեջ մտնում էր պետության ներքին կարգ ու կանոնի պահպանումը, ապստամբ մահմեդական բնակչության խռովության ճնշումը: Բրիգադի հրամանատարն էր Մեայուհը: 1-ին բրիգադի հրամանատար է նշանակվում գեներալ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, 2-րդինը՝ գեներալ Ա. Հովսեփյանը, 3-րդինը՝ գեներալ Բ. Բաղդասարյանը: 1-ին բրիգադի շտաբը տեղակայված էր Երևանում, 2-րդինը՝ Վաղարշապատում, 3-րդինը՝ Ղարաքիլիսայում:

Հայ-վրացական պատերազմը

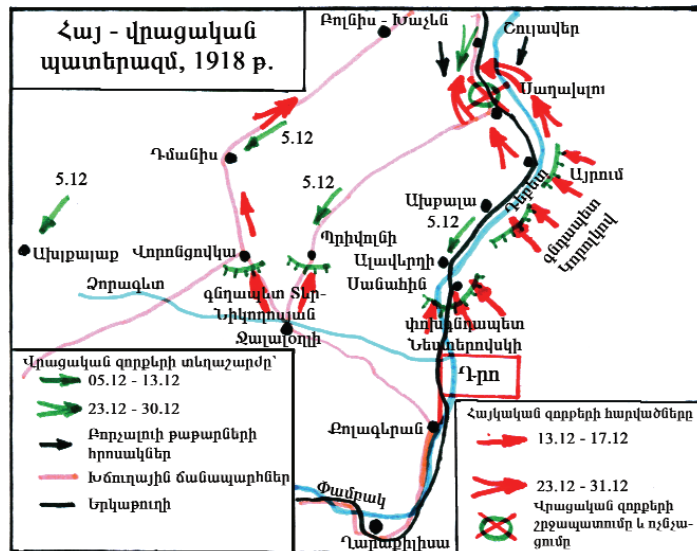
Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտությունից հետո թուրքական զորքերը նահանջեցին, և վրացական կազմավորումները օգտվելով այն առիթից, որ հայկական ստորաբաժանումները զբաղված էին ճակատի այլ գծերի պահպանմամբ, զբաղեցրին բուն հայկական տարածքներ համարվող Ջավախքը, Բորչալուն, Լոռին: Հայկական կառավարությունը պահանջեց ազատել դրանք: Վրացիների հրաժարվելուց հետո Հայաստանի կառավարությունը վերջնազիր ներկայացրեց և հիշյալ տարածքները ազատելու նպատակով կազմավորեց էքսպեդիցիոն զորաբանակ՝ 4000 մարդ կազմով, հրամանատար Դրաստամատ Կանայանի գլխավորությամբ: Վերջինս համարվում էր սրընթաց մարտերի և կայծակնային հարվածների մասնագետ: 1918 թվականի դեկտեմբերի 23-ին հայկական զորքերը վերադասավորվելուց հետո հարձակման անցան և շրջապատեցին վրացական բանակի շտաբ-կայանը՝ Սադախլուն: Դեկտեմբերի 31-ին հայկական զորքերը համառ մարտերից հետո ջախջախեցին վրացական զորքերի մնացորդները և գրավեցին ռազմավարական նշանակության կայարանը: Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիի ճանապարհը բաց էր հայկական զորքերի առջև:

Վրացական 8000-անոց զորքերը գլխավոր ջախջախվել էին, առգրավվել էր մոտ 20 թնդանոթ, 40 զնդացիր, 2 զրահագնացք, 100 վագոն և շոգեքարշ և սպառազինություն, ինչպես նաև վրացական զորաբանակի հրամանատար զորավար Ծուլուկիձեի սալոն-վագոնը (վերջինս մազապուրծ փախավ ճակատային գծից): Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած զորաբանակը կարող էր հեշտությամբ առաջ շարժվել, սակայն բրիտանական և ֆրանսիական պետությունների ներկայացուցիչների միջամտությամբ պատերազմը դադարեցվեց:

1920 թվականին հայկական բանակն արդեն ուներ զգալի սպառազինություն, որի մասին մենք մանրամասն տեղեկություններ ենք ստացել 9-րդ դասարանի դասընթացից:

1920 թ. դրությամբ հայկական բանակն արդեն համարվում էր տ ա ր ա ծ ա շ ր ջ ա ն ու մ ամենամարտունակ բանակը, քանի որ նրա միջուկը կազմում էին պատերազմի բովով անցած և բավականաչափ փորձ կուտակած կամավորական զոմարտակները, այնուհետև՝ հայկական կորպուսը: Բանակի մարտունակության վրա դրական մեծ ազդեցություն ունեին ոչ միայն լավ սպառազինվածությունը, այլ նաև տաղանդավոր հրամանատարական կազմը:

Ահա այն հիմնական գրավականը, որ 2 տարվա պատերազմի ընթացքում հայոց նորանկախ պետությունը կարողացավ ոչ միայն դիմագրավել տարբեր կողմերից իր վրա ագրեսիայի դուրս եկած թշնամական բանակներին, այլ նաև ընդարձակել պետության սահմանները, այն 10000 քառ. կիլոմետրից հասցնելով 71000-ի:

Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, «Գայլախմբերի» մարտավարությունը

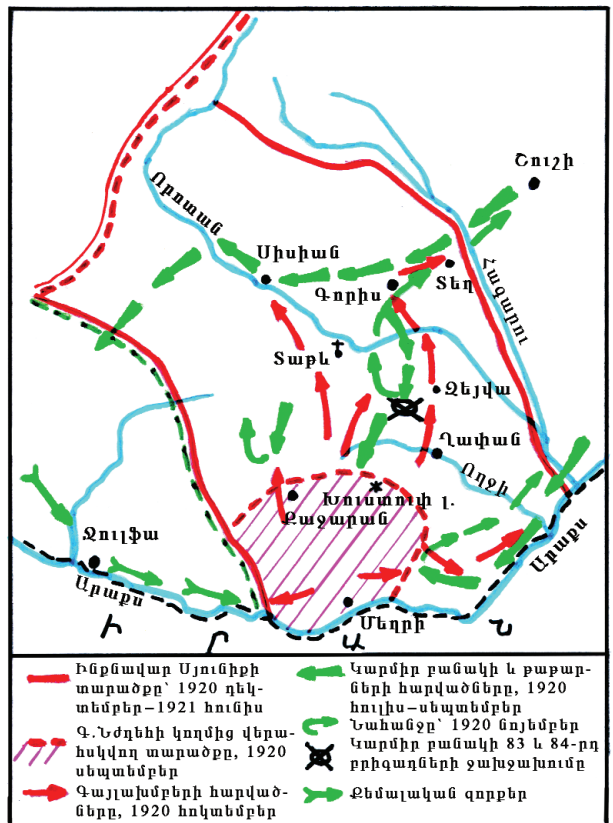
1918–1921 թվականներին Ջանգեզուրում մղված գոյամարտը, որը կոչվում է նաև Լեռնահայաստանի հերոսամարտ, հայոց պատմության փառապանծ էջերից մեկն է: Հերոսամարտի հիմքում դրված էր սկզբունքային մի հարց՝ արդյոք այդ հայկական տարածաշրջանը մնալու՞ էր հայրենի սահմանների ներսում, որտեղ վեր են խոյանում հազարամյա հայկական պատմամշակութային հուշարձանները, ազատագրական պայքարի արյունով ներկված հայոց նախնիների գերեզմանները, թե՞ դա պետք է զավթեին թուրք-թաթարական հրոսակները: Եթե ուշադիր զննենք հիշյալ տարածաշրջանի ռազմավարական նշանակությունը, կտեսնենք,

որ այս պարանոցն իրենից ներկայացնում էր պանթուրքիստական ծրագրի իրականացման հիմնական խոչընդոտող գործոններից մեկը: Ուստի թուրքերը և նրանց կամակատար թուրք-թաթարներն ամեն գնով ձգտում էին տիրանալ այդ տարածաշրջանին, ճանապարհ բացել պանթուրքիստական գաղափարի իրականացման համար: Իսկ այդ ծրագրի իրականացումը մահաբեր հետևանքներ կունենար մեր ազգի և հայրենիքի մնացած մասի համար:

Մինչև 1918 թվականը Սյունիքում ինքնապաշտպանական մարտերը կազմակերպվում էին հիմնականում տեղի աշխարհագորի կողմից:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից տեղի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար Սյունիք գործուղվեց գնդապետ Արսեն Շահմազյանը, որը, լինելով հմուտ և բանիմաց զինվորական, կարճ ժամանակում հայտարարեց 20–22 տարեկան երիտասարդների զորահավաք, տեղերում կազմավորեց կայուն զորաջոկատներ: Ստեղծվեց նաև զինվորական խորհուրդ, շրջաններում նշանակվեցին հրամանատարներ. Մխիթանում՝ Պ.Տեր-Դավթյանը, Տաթևում՝ Խ.Մալինցյանը, Ղափանում՝ Հ.Տեր-Պետրոսյանը, Մեղրիում՝ Գ.Շահնազարյանը: Ստեղծվեցին տեղական կառավարման մարմիններ, հասարակական կարգը պահպանելու համար՝ միլիցիա: Սյունիքի հայկական զինված ուժերի թվակազմը այդ ժամանակ հասնում էր մոտ 5000-ի:

1919 թվականի մայիսին ազերիական զինված խմբերը՝ մոտ 6000 հետևակային և 3000 հեծյալ, 12 թնդանոթով միաժամանակ Նախիջևանի, Շուշիի և Կովսականի ուղղություններով հարձակվեցին Սյունիքի վրա: 1919 թ. հոկտեմբերին անհրաժեշտությունից ելնելով, Սյունիքի զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար Արսեն Շահմազյանին փոխարինեց ակադմիոր զորահրամանատար Գարեգին Նժդեհը /Գարեգին Եղիշեի Տեր-Հարությունյան/, որը, ունենալով ռազմագիտական լայն գիտելիքներ, կարողանում էր հմտորեն օգտագործել տեղանքի բնական բոլոր պայմանները և միջոցները՝ լավագույն արդյունքի հասնելու համար: Միաժամանակ ունենալով ամուր կազմակերպչական ջիղ, նա կարողացավ իր շուրջը հա-

Ձանգեզուրի հերոսամարտը 1920–1921 թթ.

մախմբել հայրենիքի պաշտպանության գաղափարներով զինված մարդկանց: Հիմնականում ահա այն ամենը, ինչի մեջ պետք է փնտրել Նժդեհի հաջողությունների բանալին:

Նույն թվականի նոյեմբերի 4-ին Ջաբուղ ավանի մոտ հայկական զինված ստորաբաժանումները, օգտագործելով հանկարծակի հարձակման մարտավարությունը և, միաժամանակ, ճիշտ գնահատելով լեռնային տեղանքի ռազմավարական պայմանները, խաչածև կրակի տակ գցեցին հակառակորդի հանկարծակիի եկած և կարճ ժամանակում խուճապի մեջ ընկած զինված ստորաբաժանումներին, ոչնչացրեցին հեծյալ գնդերից մեկը՝ շուրջ 1500 հեծյալ, մոտ 600 հետևակային, առգրավեցին 2 թնդանոթ, 20 զնդացիր և բավականաչափ զինամթերք:

Գարեգին Նժդեհ

Քաջ գիտակցելով, որ զորքի մարտունակության գործում մեծ նշանակություն ունեն ամուր կարգապահությունը, գաղափարական, բարոյահոգեբանական ու ֆիզիկական դաստիարակությունը, հրամանատարի կեցվածքը, Գ.Նժդեհը հասարակական և քաղաքական գործիչ Շերամի հետ մշակեց ու ստեղծեց տվյալ շրջանի համար համագորային կանոնադրությունների մնանատիպ հանդիսացող «Ձորաշարքային կանոնադրությունը»: Այս կանոնադրությունը 20-րդ դարի հայ ռազմարվեստի պատմության օրենսդրական կարևորագույն փաստաթուղթ է և լավագույն վկայությունն այն բանի, որ Սյունիքում գործել է կանոնավոր բանակ՝ իր բոլոր ծառայություններով, իր ռազմավարական խնդիրներով:

Հաշվի առնելով հայկական զինված ուժերի անհամեմատ սահմանափակ լինելը և սպառազինվածությունը, ինչպես նաև տեղանքի նպաստավոր պայմանները, Գարեգին Նժդեհը մշակեց մարտավարական գործողության այնպիսի ձև, որն իրականացնող հիմնական զինված ստորաբաժանումը համարվում էր վաշտը: Համաձայն այդ մարտավարության, վաշտերը բաժանվելով զինված դիվերսիոն խմբերի, հանկարծակի հարձակմամբ (մասնավորապես գիշերային ժամերին) խուճապ էին գցում թշնամու բանակում, որից հետո հայկական հիմնական զինված ստորաբաժանումները հասցնում էին գլխավոր հարվածը: Այս դիվերսիոն խմբերը կոչվում էին «Գալլախմբեր», իսկ վաշտերը, որոնք գլխավորապես գործում էին Դավիթ-Բեկի զինվորական կարգապահության մեթոդներով, կոչվեցին Դավիթբեկյան վաշտեր: «Գալլախմբերը» հիմնականում զինված էին պայթուցիկ ռումբերով, «Մաուզեր» ատրճանակներով և թեթև այլ զինատեսակներով:

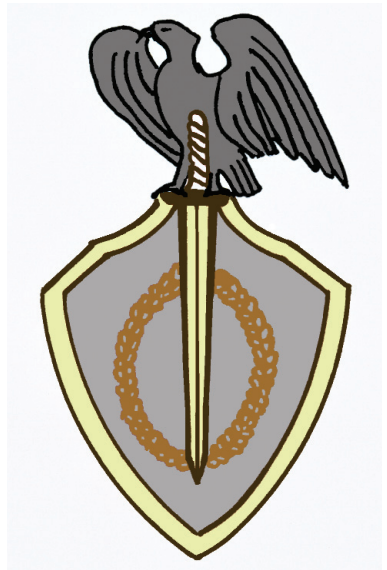
Սյունիքում մարտունակ բանակի առկայության և կառավարման համակարգի կայացման մասին է խոսում այն փաստը, որ Պարսից շահը ճանաչում էր Գ.Նժդեհի իշխանությունը և պատրաստ էր նրա հետ պետական մակարդակի հարաբերությունների մեջ մտնել: Գ.Նժդեհի ռազմավարական խնդիրների մեջ էր մտնում նաև Արցախի ազատագրումը: Այդ էր պատճառը, որ 1919 թվականի գարնան վերջին զանգեզուրյան զինված ստորաբաժանումները, նախ միավորվելով Դրաստամատ Կանայանի արշավախմբի հետ, վերացրին թշնամու զինված սեպը Գորիսի

Շուրճույնի բնակավայրի մոտակայքում, ապա միասնական ուժերով արշավեցին Արցախ: Արցախում Դրաստամատ Կանայանը կազմավորեց տեղի օրենսդիր և զործադիր մարմինները և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից նշանակվեց Զանգեզուր-Արցախի ընդհանուր հրամանատար: 1919 թվականի սեպտեմբերի 20-ին Կադնուտ, Ուժանիս, Ագարակ բնակավայրերի մոտ Գ.Նժդեհի ղեկավարած հայկական ստորաբաժանումները հանկարծակի հարձակումներով ջախջախեցին ազերիական եռակի գերազանցող զինված ուժերին, առգրավեցին 2 թնդանոթ, 10 գնդացիր և այլ հարուստ ռազմաավար՝ թշնամուն հետ շարտելով Սյունիքի տարածքից: 1920 թ. ապրիլին հայկական զինված ուժերը, մոտ 5000 զինվոր, Արցախի տարածքում ջախջախեցին ազերիական մոտ 10000-անոց զինված ուժերին, վերջնականապես նրանց հետ շարտելով Արցախի տարածքից: Սակայն նույն թվականի ապրիլի 28-ին ազերիական պետության խորհրդայնացումը փոխեց ամբողջ իրավիճակը տարածաշրջանում:

Բոլշևիկյան Ռուսաստանի 11-րդ բանակի 28-րդ դիվիզիայի օգնությամբ ազերիական ուժերը առանց որևէ դժվարության գրավեցին Արցախը, այնուհետև վերջնագիր ներկայացնելով՝ գրավեցին Սիսիանը, Կապանը, Գորիսը: Հայկական ուժերը, ամրանալով անառիկ լեռնային մասերում, անցան ինքնապաշտպանության:

Հայերն իրենց հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էին Կապանի տարածքում գտնվող Խուստուլի լեռան վրա, որը հանդիսանում էր նաև յուրահատուկ զինվորական կայանատեղի: Այստեղ Նժդեհը ստեղծեց Դավիթբեկյան ուխտերը «Հանուն հայրենիքի՝ դավիթբեկաբար» նշանաբանով: Այս ուխտերի նպատակը ոչ միայն զորքի, այլ նաև բնակչության գաղափարական և բարոյահոգեբանական վիճակի բարելավումն էր: Մոտ երեք ամիս տևող գաղափարական աշխատանքից հետո 1920 թվականի սեպտեմբերի 1-ին Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ հայկական զինված ուժերը Ջևայի ճակատամարտում ջախջախեցին ազերի-բոլշևիկյան զինված ուժերին, գլխովին ոչնչացնելով ռուսական 84-րդ բրիգադը: Արդեն հոկտեմբեր ամսին ազատագրվեց Կապան քաղաքը, որտեղ բնակչությունը ջերմորեն դիմավորեց հայկական զինյալներին: Նույն հոկտեմբերի 14-ին Պ.Տեր-Դավթյանի զինյալ ստորաբաժանումներն առանց լուրջ մարտերի ազատագրեցին Սիսիանը: 1920 թվականի հոկտեմբերի 24–28-ը ընկած շրջանում հայկական զինված ստորաբաժանումները բնակչության աջակցությամբ ազատագրեցին Գորիս քաղաքը: Փաստորեն ողջ Սյունիքը ազատագրված էր: Այս մարտերի ընթացքում թշնամին կորցրեց մոտ 5000 սպանված, 1600 գերի, 4 թնդանոթ, 67 գնդացիր:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո 1921 թվականի ապրիլի 2-ին Տաթևի վանքում Զանգեզուրը հռչակվեց անկախ հանրապետություն՝

Լեռնահայաստանի զինանշանը

«Լեռնահայաստանի Հանրապետություն» անվամբ. վարչապետ նշանակվեց **Սիմոն Վրացյանը**, սպարապետ՝ **Գարեգին Նժդեհը**: Լեռնահայաստանի Հանրապետությունը գոյատևեց մինչև **1921 թվականի հուլիսի 7-ը**:

Լեռնահայաստանի Հանրապետության գոյությունը և հերոսամարտը հայոց ազատագրական շարժման պատմության անմոռաց էջերից մեկն է, քանի որ Սյունյաց աշխարհի դիրքը իր ռազմավարական նշանակությամբ կենարար դեր է խաղում ներկա և ապագա Հայաստանի, հայ ժողովրդի գոյապահպանության գործում: Այս հերոսական պայքարում իրենց ռազմական գիտելիքների իմացության, ազգային գործչի կերպարով և հայրենասիրության մարմնացումով անմահացան այնպիսի ազգանվեր գործիչներ, ինչպիսին էին Դրաստամատ Կանայանը, Գարեգին Նժդեհը, Արսեն Շահմազյանը, Պողոս Տեր-Դավթյանը, նշանավոր հայ մտավորական Ակսել Բակունցը և ուրիշներ:

ՅԻՇԻՐ

1. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության զինվորական նախարարներին՝ **Հովհաննես Հախվերդյան** (1918 հունիս–1919 մարտ), **Քրիստափոր Արարատյան** (1919 մարտ–1920 ապրիլ), **Ռուբեն Տեր-Սինասյան** (1920 ապրիլ–նոյեմբեր), **Դրաստամատ Կանայան** (1920 նոյեմբեր–դեկտեմբեր):
2. Տաթևի վանքում **1921 թ. ապրիլի 2-ին** Լեռնային Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը, նրա վարչապետ **Ս. Վրացյանին**, սպարապետ **Գարեգին Նժդեհին**:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ ձևավորվեց հայկական կորպուսը, սկզբնական շրջանում նրա կազմը:
2. Ի՞նչ գիտեք Լեռնային Հայաստանի Հանրապետության մասին:
3. Ձորավար Անդրանիկի ջոկատը Սյունիքում ինչպե՞ս էր սպառնալից:
4. Գարեգին Նժդեհը ե՞րբ դարձավ Սյունիքի զինված ուժերի զխսավոր հրամանատար:
5. Ո՞րն էր Նժդեհի մարտավարության էությունը:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակի կառավարման, աստիճանաբաշխման և կադրերի պատրաստման համակարգը

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակը կազմավորված էր ռուսական բանակի համակարգով և կառավարվում էր ռուսական զինվորական օրենքներով ու կանոնադրերով: Հրամանատարական կազմը բաղկացած էր ռուսական զինվորական գիմնազիաներ, ուսումնարաններ և ակադեմիաներ ավարտած և ռուսական բանակի կազմում իր ծառայությունը անցկացրած սպաներից: Բանակի կազմը համալրել էին նաև նախկին կամավորական գումարտակների հրամանա-

տարական կազմի զինվորականներ: Ըստ նախկին զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Սիմասյանի, «ռուսական բանակից եկածներն ունեին իրենց արժանիքները զիտական տեսակետից, բայց նաև իրենց քերթությունները ոգու և ազգային տեսակետից»:

Հայկական բանակի շարքային և սպայական կազմի համազգեստը

Իսկ կամավորական գումարտակների նախկին հրամանատարները եկել էին լրացնելու «ոգու և ազգային տեսակետից» եղած թերին:

Զինվորական 1-ին նախարար Հովհաննես Հախվերդյանը ավարտել է մի քանի ռուսական ռազմական ուսումնական հաստատություն և պարզևատրվել ցարական մոտ 10 շքանշաններով ու մեդալներով: Թովմաս Նազարբեկյանն ավարտել է մի շարք ռազմական ուսումնական հաստատություններ, ռուսական բանակում զբաղեցրել է դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոն: Քրիստափոր Արարատյանը մասնակցել է մի շարք պատերազմական գործողությունների, ցարական պարզևների հետ պարզևատրվել է նաև ռումինական ամենաբարձր՝ Ռումինական թագի շքանշանով՝ կոմանդորի աստիճանով: ՀՀ ԶՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Արսեն Դուլիսանյանը ռուսական բանակում

զբաղեցրել է բրիգադի շտաբի պետի պաշտոն, պարզևատրվել է Գեորգիևյան ոսկե զենքով: Դիվիզիայի հրամանատար Մովսես Սիլիկյանը ռուսական բանակում եղել է դիվիզիայի, գորախմբի հրամանատար, զեներալ-մայորի կոչումը ստացել է 1915 թվականին: Բոլոր սպաներն անխտիր, հատկապես բարձրաստիճան սպայական կազմը, չէին պատկանում որևէ քաղաքական հոսանքի, սակայն լինելով հայրենասեր և ազգային շահերով տոգորված զինվորականներ, սրբությամբ էին կատարում իրենց զինվորական պարտքը հայրենիքի հանդեպ:

1918 թվականի հոկտեմբերին արդեն ձևավորվել էր զինվորական նախարարությունը՝ իր վարչական ապարատով: Գլխավոր շտաբի կազմի մեջ մտնում էին գորահավաքային, հրահանգչական, հրետանային, ռազմատեխնիկական, համբարակային, զիննախարարության զեներալ-վերահսկիչի, զորքերի բնակարանավորման, ռազմասանիտարական, ռազմանասնաբուժական բաժինները, ինչպես նաև զինվորական դատարանը և ռազմադատախազական հսկողության հիմնարկները: 1919 թվականի սկզբին զինվորական նախարարությանն առընթեր ստեղծվեց նաև ռազմական խորհուրդ, նախագահ նշանակվեց զեներալ-լեյտենանտ Թովմաս Նազարբեկյանը, որին մեկ ամիս հետո հանձնարարվեցին զորքերի գլխավոր հրամանատարի /սպարապետի/ պարտականությունները:

ՀՀ բանակի սպաներին և զինվորներին իրավունք էր վերապահված կրելու նախկին ծառայության ընթացքում ստացած շքանշաններն ու մեդալները:

Զնայած իր կարճատև գոյությանը, կառավարության ուշադրության կենտրոնում է եղել նաև կադրերի պատրաստման գործընթացը: ՀՀ մի շարք տարածքներում բացվեցին ռազմական մի շարք կրթօջախներ, որոնք հանդիսանում էին սպաների պատրաստման հիմնական աղբյուրը: 1920 թվականին Երևանում սկսեցին գործել գլխավոր շտաբի սպայական դասընթացները: Նույն թվականին Ալեք-

սանդրապոլում և Կարսում համապատասխան աշխատանքներ տարվեցին զինվորական ուսումնական հաստատությունների հիմնադրման համար: Մինչ այդ Ալեքսանդրապոլում գործում էր զինվորական գիմնազիա, որտեղ ուսանում էին 10–12 տարեկանից մինչև 17–18 տարեկան յունկերներ: Երևանի և Ալեքսանդրապոլի հոսպիտալներին կից բացվեցին բուժական դպրոցներ, որոնք պատրաստում էին բուժքույրեր և բուժակներ: Ռադիոհեռագրային դիվիզիոնին կից բացվեց կապի դպրոց:

Բանակի գաղափարական, կրթական, քարոզչական աշխատանքներն ավելի ակտիվացնելու համար նախարարության կողմից մշակվեց և սկսեց տպագրվել «Ռազմիկ» շաբաթաթերթը, որոշ ժամանակ անց շաբաթաթերթի խմբագրությունն սկսեց մշակել և լույս ընծայել «Հայ սպայի համար» գրքույկը, որի առաջին էջում գրված էր. «Հայ բանակի սպա, քեզանից է կախված քո հարազատ ժողովրդի և հայրենիքի բախտը: Քեզանից է կախված քո զինվորների վարքը և բարքը: Ուրեմն գործի անցի՛ր և դաստիարակի՛ր քո զինվորներին, դաստիարակի՛ր ինքդ քեզ»: Պետք է նշել, որ բանակում յուրաքանչյուր գունդ ուներ քահանա, որի հիմնական գործառույթների մեջ մտնում էր կրթադաստիարակչական գործունեությունը, նրանք պարտավոր էին ամենուր լինել իրենց գործի հետ: Ձինված ուժերը օգտվում էին հիմնականում ռուսական բանակի կանոնադրություններից, որոնք համարվում էին տվյալ ժամանակ աշխարհի լավագույն զինվորական կանոնադրություններից մեկը:

Ինչպես հանրապետության մյուս հիմնարկներում, ազգային բանակում նույնպես սկսվեց բանակի ազգայնացման գործընթացը: 1920 թվականին նախարար Ռուբեն Տեր-Սինասյանի հրամանով ամբողջ զորագրությունը բանակում սկսեց տարվել հայերեն լեզվով: 1920 թվականի հունիսի 26-ի թիվ 1073 հրամանով բանակի բոլոր ստորաբաժանումներում մտցվում էր հայերեն գործավարություն, միաժամանակ արգելվում էր նախարարության համակարգում ծառայության վերցնել այն անձանց, ովքեր չէին տիրապետում հայերենին:

Սպայական կազմի զինվորական կոչումների տարբերանշաններ

Համաձայն ՀՀ կառավարության 1919 թվականի հունիսի 1-ի «Ձինապարտների հաշվառման ու զորակոչի մասին» ՀՀ օրենքի, ծառայության ընդհանուր ժամկետ սահմանվում էր 18 տարի, որից 3 տարին իսկական զինվորական, իսկ 15 տարին՝ պահեստագործի: Ձինվորական ծառայության զորակոչվում էին 18 տարին լրանալուն պես: Հաշվառումը կատարվում էր 16–43 տարեկանների համար: Արտոնություն տրվում էր անաշխատունակ ծնողներ ունեցող միակ կերակրող երիտասարդին, երկաթգծի, միլիցիայի, դատական մարմինների աշխատակիցներին, գավառային և թաղային կոմիսարներին:

Համաձայն ՀՀ կառավարության 1919 թվականի հունիսի 1-ի «Ձինապարտների հաշվառման ու զորակոչի մասին» ՀՀ օրենքի, ծառայության ընդհանուր ժամկետ սահմանվում էր 18 տարի, որից 3 տարին իսկական զինվորական, իսկ 15 տարին՝ պահեստագործի: Ձինվորական ծառայության զորակոչվում էին 18 տարին լրանալուն պես: Հաշվառումը կատարվում էր 16–43 տարեկանների համար: Արտոնություն տրվում էր անաշխատունակ ծնողներ ունեցող միակ կերակրող երիտասարդին, երկաթգծի, միլիցիայի, դատական մարմինների աշխատակիցներին, գավառային և թաղային կոմիսարներին:

Բանակում կարգապահությունը ամրապնդելու համար 1919 թվականի հուլիսի 24-ին ուժի մեջ մտավ «Մահապատժի մասին» ՀՀ օրենքը: Այդ օրենքով պատժի

առավելագույն չափը տարածվում էր ոչ միայն զինծառայողների, այլ նաև պետական պաշտոնյաների վրա: Որպես օրենք **պետական բոլոր պաշտոնյաների երեխաները պարտավոր էին ծառայել ՀՀ ազգային բանակում:** Ընդունվեց նաև «Զորքերում դասալրության դեմ պայքարի մասին» ՀՀ օրենքը, որով պատասխանատվության էին ենթարկվում այն բոլոր մարդիկ, ովքեր թաքցնում էին դասալիք զինծառայողներին:

Հայոց բանակում պահպանվում էին սպայական այն բոլոր աստիճանները, որոնք առկա էին ռուսական բանակում՝ պրապորշիկ, պոդպորուչիկ, պորուչիկ, շտաբս-կապիտան, կապիտան, փոխգնդապետ, գնդապետ, գեներալ-մայոր, գեներալ-լեյտենանտ, ինֆանտերիայի գեներալ: 1918–1920 թթ. հայկական բանակում ծառայել են 27 գեներալ, մոտ 60 գնդապետ և մոտ 2500 այլ աստիճանի սպաներ:

Շնորհիվ ստեղծված ճկուն կադրային քաղաքականության և կառավարման համակարգի, հայկական բանակը կարողացավ դիմակայել ներքին և արտաքին մի շարք մարտահրավերների, դառնալ տարածաշրջանի մարտունակ և կարգապահ զինված ուժերից լավագույնը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ սկզբունքով էր կազմավորված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակը:
2. Ի՞նչ տարբերություն կար ռուսական զինվորական գիմնազիաներ ավարտած հրամանատարների և կամավորական գումարտակների նախկին հրամանատարների միջև:
3. Թվարկի՛ր 1918 թ. հոկտեմբերին ձևավորված զինվորական նախարարության բաժինները:
4. Ինչպիսի՞ն էր կադրերի պատրաստման գործընթացը:
5. Ի՞նչ միջոցներ ձեռնարկվեցին դասալրության դեմ պայքարի համար:

ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐ

Ինժեներական արգելափակոցներ: Հակատանկային ականներ

Ինժեներական արգելափակոցներ: Ժամանակակից մարտում ինժեներական արգելափակոցները կարևոր դեր են խաղում ստորաբաժանումների մարտական գործողություններն ապահովելու համար: Դրանք տեղադրվում են ստորաբաժանումների զբաղեցրած առջևի եզրի առաջ, քսերում և միջտարածքներում՝ հակառակորդի առաջխաղացումը կասեցնելու, տեղաշարժը դժվարացնելու, զենքի բոլոր տեսակներից հակառակորդին հարվածներ հասցնելուն առավել բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու համար: Ինժեներական արգելափակոցները կիրառվում են մարտի բոլոր տեսակներում: Ըստ գործողության բնույթի ինժեներական արգելափակոցները լինում են՝ *ականապայթուցիկ, ոչ պայթուցիկ և համակցված:*

Հակատանկային ոչ պայթուցիկ արգելափակոցներ

Հիմնական ձևեր *ականապայթուցիկն* է (հակատանկային, հակատրանսպորտային, հակահետևակային, հակաուղղաթիռային), որը ինժեներական արգելափակոցների հիմքն է և տեղադրվում է ականադաշտերի, ականախմբերի և առանձին ականների տեսքով: Ականապայթուցիկ արգելափակոցների արդյունավետությունը կախված է նոր տեսակի ականապայթուցիկ միջոցների և դրանց մարտական կիրառման նոր եղանակների ներդրումից:

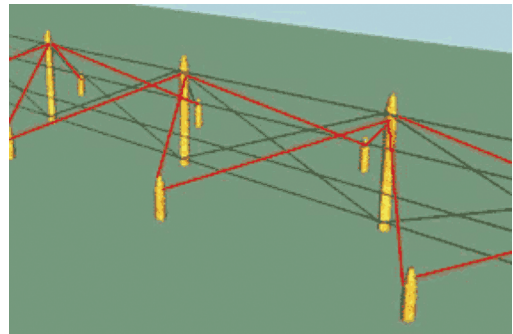
Ոչ պայթուցիկ արգելափակոցները լինում են *հակատանկային և հակահետևակային:*

Հակատանկային ոչ պայթուցիկ արգելափակոցներ են հակատանկային խրա-

մատները (փոսերը), էսկարպները, հակաէսկարպները, ցցապատնշները, անտառային կուտակումները, բետոնից, քարերից, աղյուսից պատրաստված արգելքները և այլն:

Հակահետևակային ոչ պայթուցիկ արգելափակոցներից են՝ սակավ նկատելի լարային ցանցերը, փշալարերից և հարթ լարերից արգելափակոցային ծաղկաշղթաները, «ոգնիները», մետաղյա արգելքները և այլն: *Մշտական արգելափակոցներ* են՝ բարձր և ցածր ցցերի վրա լարային ցանցերը, լարային

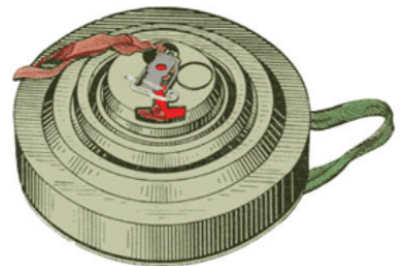

Հակահետևակային լարային արգելափակոցներ

ցանկապատները, դես ու դեն ցրված լարերը: Ոչ պայթուցիկ արգելափակոցներ կառուցելիս թողնում են անցումներ՝ իրենց զորքերի անցնելու համար, որն արագ փակելու նպատակով տեղադրում են անհրաժեշտ քանակի ականներ կամ *փոխադրովի* արգելափակոցներ: Արգելափակոցները հաղթահարելու համար ստեղծում են անցումներ: Կախված իրադրությունից և արգելափակոցների տեսակից, անցումներ կարող են ստեղծվել տանկերի և հրետանու միջոցով՝ ավերելով արգելափակոցները: Գիշերային պայմաններում, անձրևի և ձյան ժամանակ կամ արգելափակոցների թույլ պաշտպանության դեպքում հետևակը լարերը կտրատելով բացում է անցումներ:

Էլեկտրականացված լարային արգելափակոցներում անցումներ պատրաստելու համար լարային հատվածները ավերվում են այնպես, որ մնացած լարերը իրար միացած չլինեն, կամ հողակցվում են:

Հակատանկային ականներ: Հակատանկային ականները կիրառվում են հակառակորդի տանկերի, հետևակի մարտական մեքենաների, զրահապատ փոխադրիչների և այլ մարտական ու տրանսպորտային տեխնիկայի դեմ պայքարելու համար:

Հակաթորությունային ական

Ըստ տանկերի (մարտական տեխնիկայի) վրա ունեցած ազդեցության (խոցման բնույթի) հակատանկային ականները լինում են՝ **հակաթորությունային, հակահատակային, հակակողային** և **համակցված**: Ըստ պայթուցիչ սարքի կառուցվածքի ականները լինում են **հպումային** և **ոչ հպումային**:

Հայումայինը պայթում է անմիջապես ականի պայթուցիչի տվիչի վրա ազդեցություն գործելիս, իսկ ոչ հայումայինը՝ ֆիզիկական դաշտի ազդեցությամբ (մագնիսական, սեյսմիկ, ակուստիկ, ինֆրակարմիր):

Ըստ կառավարման աստիճանի ականները լինում են **կառավարելի** և **ոչ կառավարելի**: Կառավարումն իրագործվում է օպերատորի կողմից՝ ռադիոյով կամ հաղորդակարների միջոցով: Այդպիսի կառավարման էությունն այն է, որ ականադաշտում իր տանկերի տեղաշարժման դեպքում նրանք ինքնուրույն չեն պայթում, իսկ հակառակորդի տանկերն անցնելիս պայթեցվում են:

Հակահատակային ական

Հակատանկային ականները տեղադրվում են ձեռքով, մեքենայացված միջոցներով և հեռահար միջոցներով՝ ինքնաթիռներից, ուղղաթիռներից, հրետանուց:

Հակատանկային ականը կազմված է պատյանից (մետաղյա, փայտյա, պլաստմասսայե, ապակե), պայթուցիկ լիցքից, պայթուցիչից, միջանկյալ ճաթիչից (դետոնատոր): Որոշ հակատանկային ականներ հատակին և կողային մակերեսներին կարող են ունենալ պայթուցիչի բռնկիչի պարուրակավոր բներ: Այդ ականները կարող են ականազերծվել միայն պայթեցման միջոցով:

Հակատանկային ականները գործում են հետևյալ սկզբունքով. տանկի թրթուրը կամ մեքենայի անիվը անցնելով ականի վրայով՝ ճզմում է նրա կափարիչը, որի հետևանքով հարվածիչը զսպանակի ազդեցությամբ ծակում է բռնկիչը և առաջացնում ականի

պայթյուն:

Հակատանկային հակաթրթուրային ականը վնասում է իր լիցքի ֆուգասային ազդեցությամբ և կուտակային շիթով: Այդպիսի ականների քաշը լինում է 9–13 կգ, պայթուցիկ նյութի լիցքը՝ 5,5–10 կգ, հակաթրթուրային կուտակիչ ականի քաշը 1,6–7 կգ է, պայթուցիկ նյութի լիցքը՝ 1,1–5 կգ:

Հակահատակային ականը պայթում է տանկի տակ հատուկ պայթուցիչն աշխատելու դեպքում, երբ մեքենայի իրանը թեքում է ականի ցցաձողի անտեման ուղղահայաց դիրքից կամ պայթում է առանց հպման՝ տվիչի աշխատանքի դեպքում և կուտակիչ շիթով ծակում տանկի հատակը, վնասում թրթուրը: Այդ ականների քաշը կարող է լինել 2,7–10 կգ, լիցքը՝ 1,3–6 կգ:

Հակատանկային հակակողային ականը խոցում է մարտական տեխնիկայի (թրթուրավոր կամ անվավոր) զրահապատ կողը: Ականն ունի սեյսմիկ և ինֆրակարմիր տվիչներ: Սեյսմիկ տվիչը տեղադրվում է

Հակակողային ական

բնահողում և լարերով միանում ինֆրակարմիր տվիչին: Ականի լիցքի պայթյունի ժամանակ ստեղծված հարվածային (հրահալ) գունդը խոցում է տանկն իր բարձր ջերմությամբ և ճնշումով մինչև 5–50 մ հեռավորության վրա՝ առաջացնելով մինչև 80 մմ տրամագծով անցք: Ականը տեղադրվում է հակառակորդի տեխնիկայի հավանական շարժման ուղղությունից աջ կամ ձախ, 5–50 մ հեռավորության վրա: Ականը տեղադրվում է ոչ կառավարվող /ավտոնոմ/ և կառավարվող տարբերակներով, որի կառավարման վահանակը դրվում է 100 մ հեռավորության վրա:

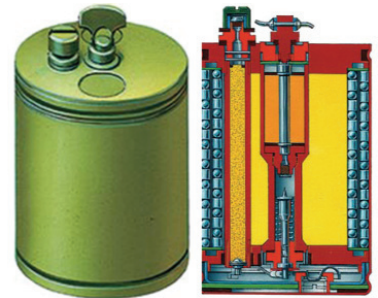

Հակահետևակային ականներ: Ականադաշտեր

Հակահետևակային ականները նախատեսված են հակառակորդի կենդանի ուժը շարքից դուրս բերելու համար: Ըստ գործողության տեսակի դրանք դասակարգվում են՝ *ֆուգասային, բեկորային և գնդակային*:

Հակահետևակային ֆուգասային ականը պայթում է կափարիչի կամ իրանի քողարկող շերտի վրա անմիջականորեն ճնշում գործելիս: Սովորաբար, վնասվում է զինվորի այն ոտնաթաթը, որով տրորել է ականը, իսկ մյուս ոտքը՝ կախված հեռավորությունից, կարող է և չվնասվել:

Հակահետևակային բեկորային ականը (ՀԲԱ-2Մ) ունի չուգունե պատյան, պայթուցիկ նյութ, պայթուցիչ և տեղադրման հարմարանք: Ականի համատարած խոցելիության (շրջանաձև խոցելիության) շառավիղը հասնում է 4 մ-ի, իսկ ցատկող ականի համատարած խոցելիության շառավիղը 25 մ է: Ականը լիցքավորված է հազարավոր գլանակաձև բեկորներով: Ականի պայթյունի բարձրությունը գետնի մակերևույթից 0.6–0.9 մ է: Ականի կառուցվածքը թույլ է տալիս այն տեղադրել տարբեր պայթուցիչներով և կառավարվող տարբերակով:

Հակահետևակային բեկորային ական

Հակահետևակային ականների խոցման ազդեցությունը հաճախ լինում է ուղղորդված՝ խոցման հեռավորությունը 50, 90, 100 կամ 200 մետր է:

Հակահետևակային ձգման գործողության բեկորային ականը իր բեկորներով վնասում է մի մարդու կամ մի քանիսին միաժամանակ այն պահին, երբ ոտքով ձգելով լարը, դուրս է քաշվում պայթուցիչի մարտական ճուլկին:

Ֆուգասային ականի պայթելը վնասում է մի մարդու, իսկ բեկորայինը՝ մի քանիսին միաժամանակ:

Հակահետևակային գնդակային ականը վնասում է մարդու ոտնաթաթը, երբ ոտքով նա սեղմում է ականի կափարիչը, և ատրճանակի (SS տեսակի) փամփուշտի (7,62 մմ) գնդակը դուրս է գալիս ականի փողից: Զանի որ մարդու ոտնաթաթն ունի

բարդ կառուցվածք՝ մանր և նուրբ շատ ոսկրեր, նրա ցանկացած վնասում համարվում է ծանր:

Ականադաշտը տեղանքի հատված է, որտեղ սահմանված կարգով կամ անկանոն տեղադրված են մեկ կամ մի քանի տեսակի ականներ: Ականադաշտը տեղադրվում է տեղանքի սահմանափակ մասերում, ճանապարհների հանգույցներում, ինչպես նաև դիվերսիոն-հետախուզական խմբերի հնարավոր կենտրոնացման հատվածներում կամ նրանց տեղաշարժման հավանական ուղղությամբ:

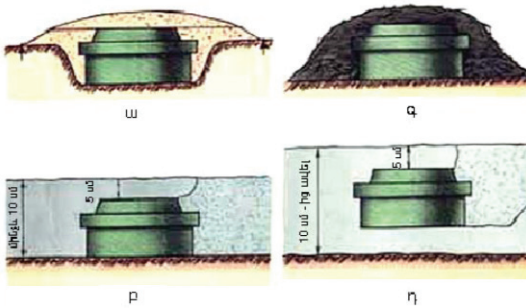
Հակատանկային ականային դաշտը, սովորաբար, ունենում է 300–500 մ ճակատ, 60–90 մ և ավելի խորություն: Ականները տեղադրվում են 3–4 շարքով:

Հակատանկային ականները տեղադրվում են ձեռքով, մեքենայացված միջոցներով (քարշիչ ականապատման արգելափակոցներ, թրթուրավոր ականապատման արգելափակոցներ, փոխադրովի ականապատման համակարգեր) կամ հեռահար միջոցներով՝ ինքնաթիռներից, ուղղաթիռներից, հրետանուց:

Հակահետևակային ականադաշտը ստեղծվում է ֆուգասային և բեկորային ականներով: Ականները տեղադրվում են հակատանկային ոչ պայթուցիկ ականադաշտերից առաջ կամ նրանց հետ համակցված: Ականադաշտը ճակատով մի քանի տասնյակից մինչև հարյուր մետր է, իսկ խորությամբ՝ 10–15 մ և ավելի:

Հակահետևակային գնդակային ական

Հակահետևակային ականի տեղադրումը.

ա. բնահողում, բ. ձյան մեջ, գ. բնահողի վրա, դ. խորը ձյան մեջ

տեղադրել ականը, լիցքավորել պայթուցիչով, ապահովիչի պահպանակը քաշելով բերել մարտական դրության և քողարկել: Հակատանկային ականները քողարկվում են հողի 5–8 սմ շերտով, իսկ հակահետևակայինը՝ 1–2 սմ շերտով: Արգելվում է հանել հակահետևակային ականները, դրանք ոչնչացվում են պայթուցիկ նյութի լիցքի պարպումով կամ այլ եղանակներով: Ականներ տեղադրելիս տեղանքի այդ հատվածում արգելվում է կողմնակի մարդկանց գտնվելը:

Ականադաշտերի ապաքողարկիչ նշաններ են՝ թմբերի առկայությունը տեղադրված ականների վրա, տեղադրումից հետո չհավաքած փաթեթը, հողը, ական-

Հակատանկային և հակահետևակային ականները տեղադրվում են հակառակորդի տանկերի և հետևակի շարժման ուղղությամբ: Պաշտպանությունում նրանք տեղադրվում են առջևի եզրի առաջ, իսկ հարձակվելիս՝ հակառակորդի հակագրոհը հետ մղելու բնագծից առաջ:

Հակատանկային և հակահետևակային ականները ձեռքով տեղադրելու համար հարկավոր է ականի համար փոստրակ փորել այն հաշվով, որ տեղադրելուց հետո ականը մի քիչ բարձր մնա գետնից: Պետք է փոստում

նի կամ պայթուցիչի մոռացված խցանիչը, ականապատելուց հետո թողած գործիքներն ու հարմարանքները, մարդկանց և մեքենաների հետքերը, ուղեցույցների առկայությունը, ձմռանը՝ տրորված ձյունը:

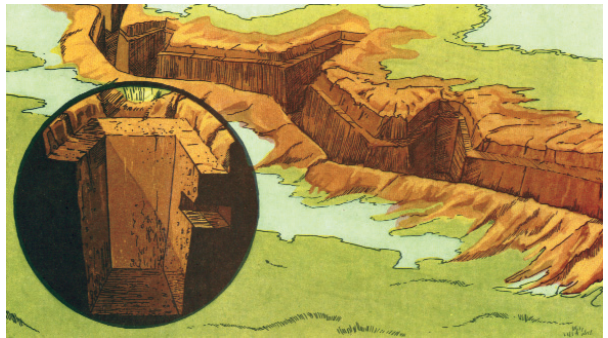
Ականադաշտը տեղադրելուց հետո կազմվում է *ականադաշտի տեղեկագիր*, որտեղ նշվում են ականների տեղադրման տեղերը, ականների տեսակները և տեղադրման ժամանակը:

Զինվորի անհատական խրամատ

Դիրքերի հմուտ ինժեներական սարքավորումն ունի որոշիչ դեր մարտում հաջողության հասնելու համար: Այն բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում դիտարկման ու կրակ բացելու համար, պաշտպանում է անձնակազմը և տեխնիկան հակառակորդի զանգվածային խոցման միջոցներից, ապահովում է թաքսն և արագ տեղաշարժը մարտի ընթացքում: Դիրքերի ինժեներական սարքավորումն իրականացնում է ջոկի անձնակազմը ամրաշինական գործիքների, տեղական նյութերի և այլ միջոցների օգտագործմամբ՝ հաշվի առնելով տեղանքի պաշտպանիչ և քողարկիչ հատկությունները:

Խրամատը դաշտային ամրաշինական կառույց է, որը ծառայում է որպես կրակային դիրք և կենդանի ուժի ու տեխնիկայի համար պարզագույն թաքսոց ժամանակակից բոլոր հարվածային միջոցներից պաշտպանվելու համար (անձնակազմի կորուստը պակասում է 4–6 անգամ): Այն զգալիորեն թուլացնում է թափանցող ճառագայթումը, նվազեցնում հարվածային ալիքի և լուսային ճառագայթման շառավիղը: Խրամատները լինում են անհատական և ստորաբաժանման համար:

Ջոկի խրամատ և խրամախորշ

Առաջին հերթին փորում են անհատական խրամատներ ավտոմատավորների, գնդացրորդների, նշանառուների, նռնականետորդների, ՀՄՄ/ԶՓ/-ի համար և կատարվում է գնդակոծման ու դիտարկման տեսադաշտի մաքրում: Անհատական խրամատները հաղորդակցության ուղիներով միացվում են ՀՄՄ/ԶՓ/-ի խրամատին, վերջում կառուցվում է փակ խրամաճեղք:

Ավտոմատավորի /գնդացրորդի/ համար անհատական խրամատ սարքելիս սկզբում փորվում է պտկած վիճակից կրակելու համար, հետո այն խորացվում է՝ ծնկած, ապա՝ կանգնած կրակելու համար: Խրամատի փորման հաջորդականությունը կախված է պաշտպանության անցնելու պայմաններից:

Պառկած վիճակում կրակելու համար անհատական խրամատ փորվում է այս-

պես. ընտրված տեղում զինվորը պառկում է և ավտոմատը դնում իրենից աջ՝ ձգված ձեռքի երկարությամբ, ապա շրջվելով ձախ՝ պատյանից հանում է սակրային բահը, երկու ձեռքով բռնում կոթն ու դեպի իր կողմը հարվածելով կտրում հողի վերին շերտը կամ ճիւղը, դնում իրենից առաջ, նշում է խրամատի սահմաններն ու սկսում փորել: Հողապատնեշ ստեղծելու համար անհրաժեշտ է հողը շարտել դեպի առաջ՝

Կրակելը անհատական խրամատից

նեշը բահով հարթեցվում է և քողարկվում ճիւղերով կամ տեղանքի տեսքին ու գույնին համապատասխան այլ տեղական նյութերով /խոտ, ճյուղեր/: Հետագայում խրամատը խորացվում է մինչև 60 սմ՝ ծնկած կրակելու և 110 սմ՝ կանգնած կրակելու համար: Խրամատը փորելիս հողը շարտվում է առաջ և կողքերը՝ առաջացնելով հողապատնեշ, որը կաշտպանի հրաձիգին ճակատային ու թևային ավտոմատային, զնդացրային կրակոցներից և բեկորներից: Խրամատի կողային պատի վրա սարքավորվում է որմնախորշ զինամթերքի համար: Խրամատը փորելիս անհրաժեշտ է անընդմեջ կատարել քողարկման աշխատանքներ: Պառկած վիճակում խրամատ փորելը տևում է 25–40 րոպե:

ՅԻՇԻՐ

1. Արգելվում է հանել հակահետևակային ականները, դրանք պետք է ոչնչացնել պայթուցիկ լիցքի պարպումով կամ այլ եղանակով:
2. Ականների տեղադրման հատվածում արգելվում է կողմնակի անձանց ներկայությունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ նպատակով են տեղադրվում ինժեներական արգելափակոցները:
2. Ինչպե՞ս կարելի է հայտնաբերել էլեկտրական լարային արգելափակոցները:
3. Ինչպե՞ս են դասակարգվում հակատանկային ականները:
4. Բնութագրե՛ք հակատանկային ականի ընդհանուր կառուցվածքը և գործողության սկզբունքը:
5. Ինչպե՞ս են դասակարգվում հակահետևակային ականները:
6. Որո՞նք են հեռահար միջոցներով ականների տեղադրման առանձնահատկությունները:
7. Ինչպե՞ս են տեղադրվում հակատանկային ականները, ուրվագծել այն:
8. Նկարագրե՛ք խրամատի սարքավորումը:

Ականների և պատերազմից մնացած չպայթած զինամթերքի հետ վարվելու կանոնները

Աշխարհում 100-հազարավոր մարդ ամեն տարի զոհվում է ականների և պատերազմից մնացած չպայթած զինամթերքի պայթյունից: Ջոհվածների մոտ 50 տոկոսը կազմում են երեխաները, երեք անգամ ավելի մարդ դառնում են հաշմանդամ:

Նոր սերնդի ականների իրանը ոչ թե մետաղական է, այլ պլաստիկ, կերամիկայից, ապակուց, սինթետիկ հյուսվածքից, որոշ ականներ էլ չունեն պատյան, իսկ նրանցում կիրառվող պայթուցիչն ունի մեխանիկական մեծ ամրություն: Ցանկացած ականորսիչով դրանք դժվար է հայտնաբերել: Միայն ականորսի ծառայության շների միջոցով է հնարավոր ականների հուսալի որոնումը:

1988–94 թթ. Արցախյան պատերազմի ժամանակ նախկին Սովետական Միության զինված ուժերի, Ադրբեջանի ՄՀՕՁ-ի ջոկատների, ինժեներական պատրաստության քերի գիտելիքներով մարդկանց կողմից առանց համապատասխան սխեմայի հայ-ադրբեջանական սահմանին տեղադրվել են մեծաքանակ հակահետևակային, հակատանկային ականներ, այդ պատճառով էլ շատ դեպքերում ականային դաշտ սահմանելն անհնար է եղել և որից էլ մինչև այժմ տուժում է խաղաղ բնակչությունը: Վերջին ժամանակներս պետական մարմիններն ու հասարակական կազմակերպությունները լքողերն հետաքրքրվում են ականագերծման հարցերով: Մեր հանրապետության հինգ մարզերում՝ Տավուշում, Սյունիքում, Վայոց ձորում, Գեղարքունիքում և Արարատում կատարվել են վնասագերծման լայն աշխատանքներ: Սակայն Հայաստանի և Ադրբեջանի շփման գոտում դեռևս կան չվնասագերծված ականներ: Ականագերծումը լրիվ կերպով կատարելու համար էջմիածնում ստեղծվել է ականագերծման ազգային կենտրոն՝ տեղեկատվության, կինոլոգիայի, բուժամճնակազմի բաժիններով և համալրված հատուկ սարքավորումներով: ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտի և ՀՀ պաշտպանության նախարարության համագործակցության շնորհիվ 2003 թ. 170 հայ մասնագետներ ստացել են միջազգային սակրավորի հավաստագիր: Հայ մասնագետ զինծառայողները մասնակցում են Կոսովոյում, Իրաքում ականագերծման և այլ մարդասիրական աշխատանքների, արժանալով բարձր գնահատականի:

Ականագերծման ժամանակ լինում են նաև դժբախտ պատահարներ, որոնցից խուսափելու համար ականագերծողներն ունեն հատուկ հանդերձանք. պաշտպանական սաղավարտ՝ դեմքը և աչքերը բեկորներից, քարերից, ավազա-հատիկներից պաշտպանելու համար, զրահաբաճկոն, ականորսիչ: Նկարում ականորդի առաջ դրված է կարմիր գույնով ներկված ձող, վրան փաթաթված 2 կարմիր ժապավեն: Ստուգելով տեղանքը, ականորդը գլորում է այդ ձողը տեղանքում դեպի

Ականագերծում

առաջ, բացվում են ժապավենները, և հստակ երևում է, թե որտեղ է կատարվել ականագերծման աշխատանք: Ականագերծումը նշելու համար երբեմն տեղանքում ամրացվում են ցցեր, իսկ հայտնաբերած ականները նշվում են դրոշներով:

Հպայթած ականների և զինամթերքի հետ վարվելու կանոնները.

- **արգելվում է** մտնել տեղանքի այն հատվածները, որտեղ կան չպայթած զինամթերք (արկեր, ականներ, ռումբեր, պայթուցիչներ, նմանակող միջոցներ և այլ պայթյունավտանգ նյութեր),
- **արգելվում է** մոտենալ պատահականորեն հայտնաբերած զինամթերքին կամ շոշափել այն: Հայտնաբերածի մասին անմիջապես հաղորդել համապատասխան մարմիններ:

Վերջին ժամանակներս հաճախ ենք լսում չպայթած զինամթերքի պայթյունների մասին: 1992 թ.-ին Բալսիոփտի շրջակայքում չպայթած զինամթերք էր հայտնաբերվել: Երեխաները, գտնելով այդ չպայթած զինամթերքը, հետաքրքրության համար ուզեցել են հանել պայթուցիկ նյութը, բայց այն պայթել է, և եղել են զոհեր: Իսկ ահա Երևանում մի աշակերտ, գտնելով խոշոր տրամաչափի փամփուշտ, պարկուճից վառողը հանելու նպատակով մուրճով հարվածել է հրապատիճին, տեղի է ունեցել պայթյուն, որի հետևանքով տղան զրկվել է աջ ձեռքի դաստակից ու մի աչքի տեսողությունից: Մեկ այլ դեպք. անտառում ընտանիքով հավաքված են եղել և առանց տեղանքն ուսումնասիրելու կրակ են վառել բնահողում տեղադրված ականի վրա: Ուրախությունն ավարտվել է դժբախտ պատահարով:

Ականագերծում շան օգնությամբ

2009 թ. նոյեմբերին, հայկական ատոմակայանից 300 մ հեռավորության վրա գտնվել է հակատանկային չպայթած ական: Այդ մասին հայտնել են իրավասու մարմիններին, ականը տեղափոխվել է անվտանգ գոտի և վնասագերծվել:

Մի՛ վտանգեք Ձեր կյանքը, ձեռք մի՛ տվեք հայտնաբերած զինամթերքին, անծանոթ առարկաներին:

Ականապատ տարածքների նախազգուշական նշանները: Ականադաշտերը և ականապատված շրջանները մարդկանց տեսանելի, ճանաչելի դարձնելու և զգուշացնելու համար կիրառվում են միջազգային ընդունված նշաններ:

Նշանները պետք է լինեն՝

- եռանկյան կամ քառակուսի ձևի, համապատասխան կողմերով՝ 28, 20 սմ

եռանկյան և ոչ պակաս 15 սմ քառակուսու համար,

- գույնը՝ կարմիր կամ նարնջագույն, դեղին լուսարձակող եզրագծով,
- պայմանանշանը հեշտությամբ պետք է ճանաչվի,
- նշանի վրա պետք է լինի «Ականներ» բառը այն լեզվով, որը տարածված է այդ շրջանում, կամ Կոմկենցիայի վեց պաշտոնական լեզուներից մեկով (անգլերեն, արաբերեն, իսպաներեն, չինարեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն),
- նշանները պետք է դրվեն ականադաշտի կամ ականապատված շրջանի շուրջ այնպիսի հեռավորության վրա, որ մարդիկ մոտենալով այդ շրջանին՝ կարողանան այն տեսնել ցանկացած տեղից:

ՀԻՇԻՐ

1. Չի՛ կարելի ձեռք տալ ականադաշտում հայտնաբերված զինամթերքին և անձանոթ առարկաներին:
  2. Արգելվում է մտնել տեղանքի այն հատվածները, որտեղ կա չպայթած զինամթերք:
- ԽՆԱՅԻ՛Ր Քո առողջությունը և կյանքը:**
3. Եթե հայտնվել եք ականապատ դաշտում, պետք է՝
    - իսկույն կանգ առնել, չշարժվել.
    - զգուշացնել մոտ գտնվողներին, բղավելով. «ԿԱՆԳՆԵ՛Ք, ԱՅՍՏԵՂ ԱԿԱՆՆԵՐ ԿԱՆ»,
    - սպասել օգնության,
    - անհարկի ռիսկի չդիմել:

Բոլոր աշակերտները պետք է գիտակցեն, որ չպետք է վերցնել կամ տեղափոխել ականների մասին նախազգուշացնող նշանները՝ դա կվտանգի ուրիշների կյանքը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է ստորագրվել ականների կիրառման մասին Կոմկենցիան և ի՞նչ նպատակով:
2. Կա՞ն, արդյոք, չվնասազերծված ականներ Հայաստանի, Արցախի և Ադրբեյջանի սահմանամերձ գոտիներում:
3. Չպայթած ականների հետ վարվելու կանոնները:
4. Ինչպիսի՞ միջազգային նախազգուշական նշաններ գիտեք ականադաշտերի և ականապատված շրջանների մասին:

ԿՐԱԿԱՅԻՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

10-րդ դասարանի կրակային պատրաստության թեմաները հասկացություն են տալիս՝

- կրակոցի երևույթի,
- գնդակի սկզբնական արագության,
- հետագծի գոյացման,
- գնդակի թռիչքի հեռավորության,
- գնդակի մահաբեր և թափանցող գործողության,
- ուղիղ կրակոցի,
- պատասպարված, խոցելի ու մեռյալ տարածությունների մասին:

Այս թեմաների ուսուցումը աշակերտներին հնարավորություն կտա սովորել ավտոմատով կրակելու հիմնական ձևերը և կրակելու ընթացքում նշանառության ճիշտ կանոնները:

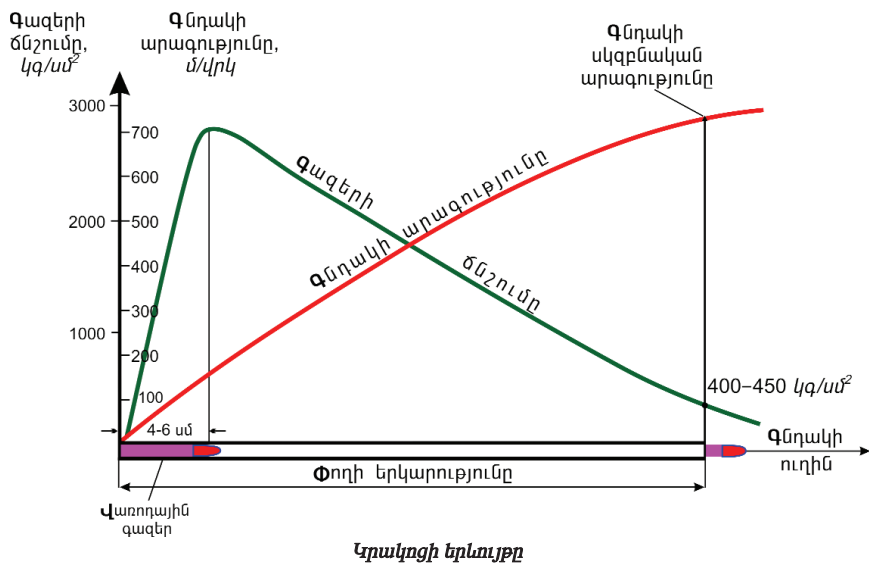
Ստացած գիտելիքներն ու կարողությունները հնարավորություն կտան զինվորական ծառայության ընթացքում հաջողությամբ կատարել կրակային պատրաստության խնդիրները:

Կրակոցի երևույթը և գնդակի թռիչքը

Կրակոցի երևույթը

Կրակոց է կոչվում գնդակի դուրսնետումը փողանցքից վառողային գազերի ներգործության տակ: Վառողի լիցքի բոցավառումից առաջացած մեծ քանակի և խիստ տաքացած գազերը (մինչև 3000°C) ստեղծում են բարձր ճնշում (2800 կգ ուժ/սմ^2), որի ազդեցության ներքո գնդակը շարժվում է տեղից, մխրճվում փողանցքի մեջ և հարաճուն արագությամբ շարժվում է փողում ու դուրս նետվում փողանցքից:

Գնդակի հետևից դուրս եկող շիկացած գազերը հանդիպելով օդին՝ առաջացնում են բոց ու հարվածային ալիք, որը և կրակոցի ձայնի պատճառ է դառնում:

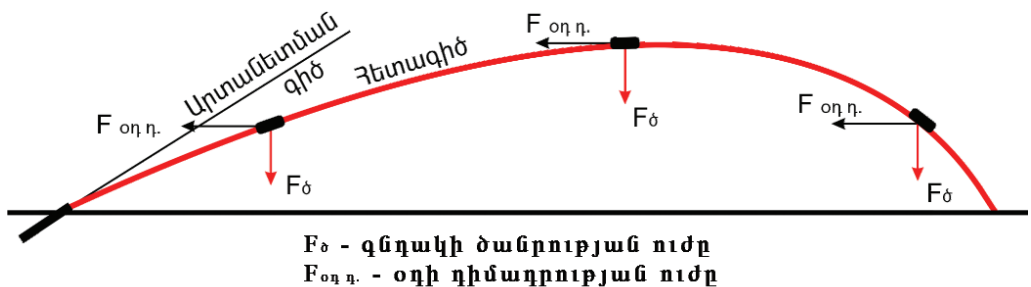
Գնդակի սկզբնական արագություն

Գնդակի շարժման արագությունն արտաքին կետում, այսինքն՝ փողանցքից դուրս թռչելու արագությունը կոչվում է գնդակի **սկզբնական արագություն**: Այն համարվում է գնդակի կարևորագույն բնութագրերից մեկը: Սկզբնական արագության աճը մեծացնում է գնդակի թռիչքի հեռավորությունը, ծակող (թափանցող) ուժը և ոչնչացնող կարողությունը, նվազեցնում արտաքին գործոնների ազդեցությունը թռիչքի վրա:

Գնդակի սկզբնական արագության մեծությունը կախված է փողի երկարությունից, գնդակի զանգվածից, փամփուշտի վառողի լիցքի զանգվածից: Որքան երկար է փողը (մինչև որոշակի սահման) և մեծ վառողի լիցքը, այնքան տեսական և ուժեղ է գազերի ներգործությունը գնդակի վրա, հետևաբար, մեծ է նրա սկզբնական արագությունը:

Հետագծի գոյացում

Գնդակի թռիչքն օդում սկսվում է ուղիղ գծով, որն իրենից ներկայացնում է փողանցքի առանցքի շարունակությունը գնդակի արձակման պահին: Այդ ուղիղը կոչ-

Հետագծի գոյացումը

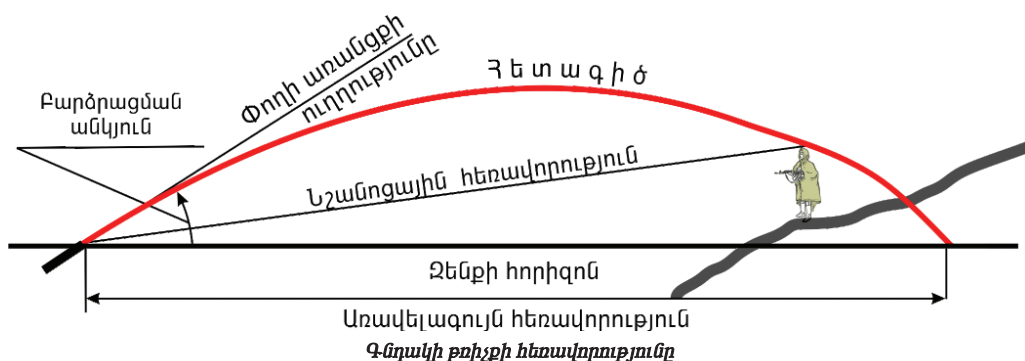
վում է **արտանետման գիծ**: Օդում գնդակի վրա ազդում են երկու ուժ՝ ծանրության ուժը և օդի դիմադրության ուժը:

Ծանրության ուժը շեղում է գնդակը նետման գծից, իսկ օդի դիմադրության ուժը դանդաղեցնում է գնդակի թռիչքը օդում, աշխատում է շրջել այն գլխամասով հետ: Այդ երկու ուժերի ազդեցության տակ գնդակը շարունակում է թռիչքը կոր գծով, որը գտնվում է արտանետման գծից ցածր:

Այն կոր գիծը, որն արտագծում է գնդակի ծանրության կենտրոնը օդում թռիչքի ժամանակ, կոչվում է հետագիծ:

Գնդակի թռիչքի հեռավորություն

Գնդակի թռիչքի հեռավորությունը լինում է՝ առավելագույն, նշանցային և արդյունավետ: Գնդակի *առավելագույն հեռավորությունը* արտաթիռի կետից մինչև զենքի հորիզոնի հետ հետագծի հանդիպման կետը եղած հեռավորությունն է:

Առավելագույն հեռավորությունը ստացվում է, երբ փողի բարձրացման անկյունը մոտ 30° է:

Նշանցային հեռավորությունը արտաթիռի կետից մինչև նշանառման կետի հետ հետագծի հանդիպման հեռավորությունն է:

Գնդակի թռիչքի հեռավորությունը կախված է սկզբնական արագությունից, օդի դիմադրության ուժի մեծությունից, քամու արագությունից: Որքան մեծ է գնդակի սկզբնական արագությունը, այնքան մեծ է առավելագույն թռիչքի հեռավորությունը: Օդի ջերմաստիճանի բարձրացման ժամանակ օդի խտությունը փոքրանում է, որի հետևանքով իջնում է նրա դիմադրության ուժը, և մեծանում է գնդակի թռիչքի հեռավորությունը: Համընթաց քամու դեպքում գնդակը թռչում է ավելի հեռու, իսկ հանդիպական քամու ժամանակ՝ ավելի մոտ:

Գնդակի թափանցող ու մահաբեր գործողություն

Գնդակի թափանցող (ծակող) ներգործությունը նրա ունակությունն է թափանցելու (ծակելու) որոշակի խտության ու հաստության արգելք:

7.62 մմ և 5.45 մմ տրամաչափի գնդակների թափանցող գործողության մասին տվյալները բերված են աղյուսակում:

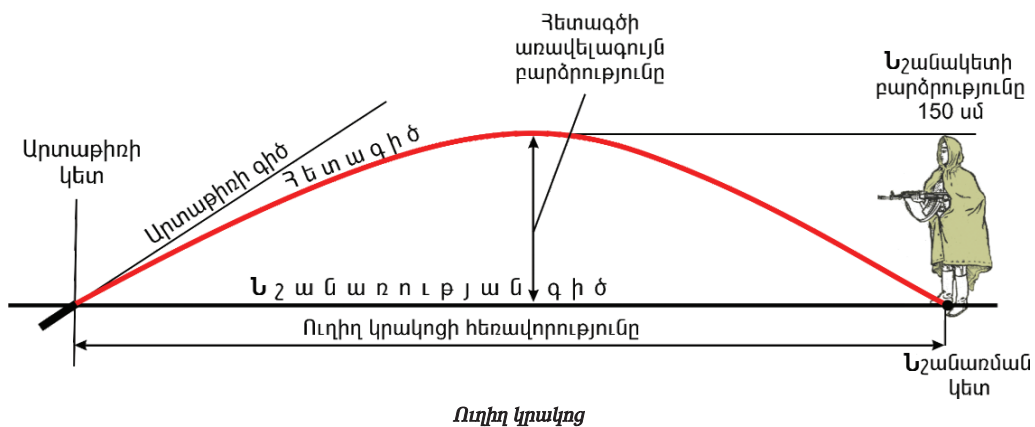

Արգելքի անվանումը	Գնդակի տեսակը	Հրաձգության հեռավորությունը, մետր	Միջանցիկ անցքերի տակտը կամ քափանցման խորությունը
ԿՁԱ ավտոմատ (7.62 մմ)			
7մմ հաստության զրահ (հանդիպման անկյունը՝ 90°)	Զրահահար-հրկիզող	300 200	40% 90%
Սաղավարտ	Պողպատե միջուկով զրահահար-հրկիզող	900 1100-ից ավելի	80–90% 80–90%
Ամուր տոփանած ձյունապատնեշ	Բոլոր տեսակները	500	70–80 սմ
Հողե արգելք՝ ավազահող	Բոլոր տեսակները	500	25–30 սմ
Չոր սոճու քառակող գերանի (20x20 սմ) դարսակույտ	Պողպատե միջուկով զրահահար-հրկիզող	500 150	25 սմ 30–40 սմ
Աղյուսե շարվածք	Զրահահար-հրկիզող	100	10–15 սմ
ԿԱ-74 ավտոմատ (5.45 մմ)			
5 մմ հաստության զրահ	Պողպատե միջուկով	350	50%
Սաղավարտ	Պողպատե միջուկով	800	80%
Ամուր տոփանած ձյունապատնեշ	Պողպատե միջուկով	400	50–60%
Հողե արգելք՝ ավազահող	Պողպատե միջուկով	400	20–25 սմ
Չոր սոճու քառակող գերանի (20–20 սմ) դարսակույտ	Պողպատե միջուկով	650	50%
Աղյուսե շարվածք	Պողպատե միջուկով	150	10–12 սմ

Գնդակի մահաբեր (ոչնչացնող) գործողությունը գնդակի այնպիսի ներգործությունն է կենդանի օրգանիզմի վրա, որը նրան շարքից դուրս է բերում: Առանց հատուկ պաշտպանական միջոցների մարդու կենսական օրգանների ոչնչացման համար գնդակի կինետիկ էներգիան պետք է լինի 8 կգ.ուժ.մ (78.5 Ջոուլ-ից ոչ պակաս):

Ուղիղ կրակոց

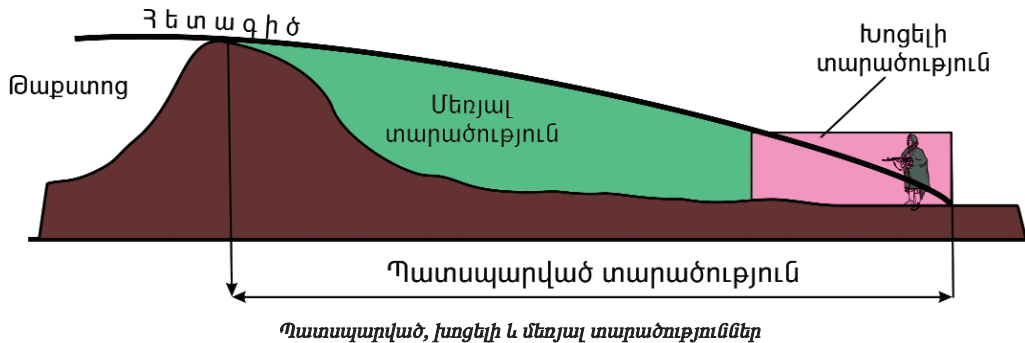
Ուղիղ կրակոց կոչվում է այն կրակոցը, որի ժամանակ գնդակի թռիչքի հետագիծը իր ողջ երկարությամբ չի բարձրանում նշանառման գծից վեր, նշանակետից բարձր: Ուղիղ կրակոցի հեռավորությունը կախված է նշանակետի բարձրությունից և հետագծի գետնամերձությունից: Որքան բարձր է նշանակետը և գետնամերձ է հետագիծը, այնքան մեծ է ուղիղ կրակոցի հեռավորությունը, հետևապես, այն հեռավորությունը, որի վրա թիրախը կարող է խոցվել առանց նշանոցի բաժանքի փոփոխման: Դա հնարավորություն է տալիս կրճատել թիրախի խոցման ժամանակը՝ պատասխան կրակոցը կատարել հակառակորդից ավելի շուտ, ընդ որում՝ նշանառման կետը վերցվում է նշանակետի ներքևի եզրով:

Պատասպարված, խոցելի և մեռյալ տարածություններ

Թաքստոցի հետևում գտնվող, գնդակից չխոցվող տարածությունը (թաքստոցի գագաթից մինչև հանդիպման կետը) կոչվում է **պատասպարված տարածություն**:

Որքան բարձր է թաքստոցը և գետնամերձ է հետագիծը, այնքան մեծ է պատասպարված տարածությունը: Պատասպարված տարածության այն մասը, որում նշանակետը տվյալ հետագծի դեպքում չի կարող խոցվել, կոչվում է **մեռյալ** (գնդակոծությունից զերծ) **տարածություն**: Որքան բարձր է թաքստոցը, ցածր է

նշանակետի բարձրությունը և գետնամերձ է հետագիծը, այնքան մեծ է մեռյալ տարածությունը: Պատասպարված տարածության այն մասը, որում նշանակետը կարող է խոցվել, կոչվում է **խոցելի տարածություն**: Այդ տարածությունում հետագծի իջնող թևի բարձրությունը չի գերազանցում նշանակետի բարձրությունը:

Ավտոմատով կրակ վարելը

Անվտանգության կանոնները հրաձգության ժամանակ

Պարապմունքների և հրաձգության ժամանակ անվտանգությունն ապահովվում է սահմանված կանոնների հստակ պահպանմամբ, բոլոր սովորողների կողմից հրաձգարանում, պարապմունքների վայրում սահմանված կարգ ու կանոնի իմացությամբ և ճշգրիտ կատարմամբ, սովորողների բարձր կարգապահությամբ, ինչպես նաև անվտանգության այն կանոնների պահպանմամբ, որոնք նախատեսված են ավտոմատի և փամփուշտների կառուցվածքի ու մասերի ուսումնասիրման ժամանակ:

Պետք է հիշել՝ խստորեն արգելվում է մարդկանց վրա նշան բռնել ու քաշել ձգանք:

Հրաձգության ժամանակ **արգելվում է՝**

- լիցքավորել ավտոմատն առանց հրաձգության ղեկավարի հրամանի (թույլտվության),
- կրակել անսարք ավտոմատով և բարձրացրած սպիտակ դրոշի ժամանակ,
- նշան բռնել և ավտոմատն ուղղել (անգամ ոչ լիցքավորված) ղեպի թիկունք, աջ ու ձախ,
- լիցքավորված ավտոմատը դուրս տանել կրակագծից,
- լիցքավորված ավտոմատը թողնել ուր պատահի կամ տալ ուրիշի առանց հրաձգության ղեկավարի հրամանի (թույլտվության),
- կողմնակի անձանց գտնվել կրակագծում:

Հրաձգությունը անհապաղ դադարեցվում է, եթե կրակի գոտում հայտնվում են մարդիկ կամ կենդանիներ:

ՀԻՇՈՐ

1. Անվտանգության կանոնների պահպանումը բացառում է դժբախտ պատահարները:
2. **Խստորեն արգելվում է** մարդկանց վրա նշան բռնել և քաշել ձգանք:

Ավտոմատով կրակ վարելու հիմնական դիրքերը

Ավտոմատով հրաձգությունը կարող է կատարվել տարբեր դիրքերից: Տեղից կրակ վարելու ժամանակ ավտոմատավորն ընդունում է *կանգնած, ծնկյալ և պառկած* դիրք՝ կախված տեղանքի պայմաններից և հակառակորդի կրակից:

Կրակելուն ճիշտ պատրաստվելը ապահովում է ավտոմատի կայունությունը, որն իր հերթին ազդում է հրաձգության դիպուկության վրա: Կրակողի մարմնի հարմար ու բնականոն դիրքը ստեղծում է մկանների նվազագույն լարում և հրաձգությանը ճիշտ պատրաստվելու հիմնական պայմանն է:

Հրաձգության համար ամենահարմար դիրքը պառկած կրակելն է: Պառկած կրակելիս կրակողի մարմինն ու արմուկները հաստատուն հենվում են գետնին՝

ապահովելով ավտոմատի կայունությունը: Այն կարելի է մեծացնել՝ օգտվելով հենարանից: Որպես հենարան կարելի է օգտագործել ճմախող, թեփով կամ ավազով տոպրակներ և այլն:

Կրակելուն պատրաստվելը ներառում է կրակելու համար դիրք ընդունելը և ավտոմատի լիցքավորումը: Այն կատարվում է «Պառկած լիցքավորի՝ր» հրամանով:

Ավտոմատի լիցքավորման համար անհրաժեշտ է ձախ ձեռքով բռնել փողակալից՝ աջ ձեռքով հանել պահեստատուփը պայուսակից ու միացնել փողա-

Ձիմվորի դիրքը պառկած, ծնկած, կանգնած կրակելիս

տուփին: Փոխադրիչը դնել ավտոմատ կրակի վրա: Աջ ձեռքով փակադակը մինչև վերջ տանել հետ ու բաց թողնել: Եթե անհապաղ կրակելու անհրաժեշտություն չկա կամ չի եղել «Կրա՛կ» հրաման, ավտոմատը պետք է դնել ապահովիչին, աջ ձեռքով բռնել ատրճանակային բռնակը:

Նշանառության և հրաձգության կատարումը անշարժ թիրախների վրա

Կրակելու գործողությունը **ներառում է՝**

- նշանոցի ու փոխադրիչի դնելը,
- ավտոմատի կոքը ուսին հարմարեցնելը,
- նշան բռնելը,
- ձգանք քաշելը,
- հրաձգության ժամանակ ավտոմատը պահելը:

Նշան բռնել (նշանառում) նշանակում է հավասար նշանահատիկ վերցնել և համատեղել նշանառման կետի հետ:

Նշանառման կետը նշանակետի այն կետն է, որի վրա նշան են բռնում: Նշանոցը և նշանառման կետը ընտրում են այսպես՝ մինչև 300 մ հեռավորության վրա կրակում են, որպես կանոն, «3» կամ «П» նշանոցով՝ նշան բռնելով նշանակետի ներքևի եզրին կամ, եթե նշանակետը բարձր է (վազող մարդ)՝ մեջտեղին: Եթե հեռավորությունը 300 մ-ից ավելի է, ապա նշանոցը դրվում է նշանակետի հեռավոր-

րությանը համապատասխան, ընդ որում՝ այն կլորացվում է մինչև 100 մ: Որպես կանոն, նշանառման կետ վերցվում է թիրախի մեջտեղը:

Միշտ պետք է հիշել՝

- վերցնել հավասար նշանահատիկ՝ նշանակում է նշանահատիկը ճշգրիտ համատեղել նշանաձողիկի կտրվածքի հետ, նշանահատիկի գագաթը պետք է երևա նշանաձողիկի կտրվածքի կենտրոնում՝ նրա վերևի եզրերի հետ մեկ գծի վրա,
- եթե իրադրությունը թույլ չի տալիս փոխել նշանոցը, ապա ուղիղ կրակոցի հեռավորության սահմաններում կրակն անհրաժեշտ է վարել «П» նշանոցով՝ նշան բռնելով նշանակետի ներքևի եզրին,
- նշանառման ժամանակ հետևել, որպեսզի նշանաձողիկի գագաթը լինի հորիզոնական դիրքում. ավտոմատը թեք պահելու դեպքում (աջ կամ ձախ) գնդակները համապատասխանաբար կգնան աջ կամ ձախ,
- խորհուրդ չի տրվում երկար նշան բռնել, քանի որ դա ազդում է կրակի դիպուկության վրա,
- եթե որևէ պատճառով կրակ չի բացվում, ավելի լավ է դադարեցնել նշանառությունը, աչքերին 5–10 վայրկյան հանգիստ տալ,
- հրաձգությունը կրակահերթով վարելիս անհրաժեշտ է կոթը սեղմել ուսին ու պահել՝ չփոխելով արմունկների դիրքը, պահպանելով հավասար նշանահատիկը նշանառման կետի վրա,
- յուրաքանչյուր կրակահերթից հետո արագ վերականգնել նշանառության ճշգրտությունը և շարունակել կրակը,
- պառկած դիրքով կրակելիս թույլատրվում է պահեստատուփը հենել գետնին:

Հավասար
նշանահատիկ

Գնդակները դիպչում են թիրախին

Հրաձգության դադարեցումը

Հրաձգության դադարեցումը լինում է ժամանակավոր կամ լրիվ: Հրաձգության ժամանակավոր դադարեցման համար տրվում են «Կանգնի՛ր» կամ «Դադարեցնե՛լ կրակը» հրամանները: Այս հրամանների դեպքում կրակողը դադարում է սեղմել ձգանը և ավտոմատը դնում է ապահովիչին: Հրաձգությունը լրիվ դադարեցնելու համար լրացուցիչ տրվում է «Լիցքաթափե՛լ» հրամանը:

Ավտոմատի լիցքաթափման համար **անհրաժեշտ է՝**

- անջատել պահեստատուփը,
- ավտոմատն անջատել ապահովիչից,

- դանդաղ հետ տանել փակադակի շրջանակը,
- հանել փամփուշտը փամփշտանոցից,
- բաց թողնել փակադակի շրջանակը,
- սեղմել ձգանը,
- ավտոմատը դնել ապահովիչին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է կրակոցը:
2. Ինչի՞ց է կախված գնդակի սկզբնական արագությունը:
3. Ի՞նչ է հետագիծը:
4. Ո՞րն է կոչվում ուղիղ կրակոց:
5. Ի՞նչ են պատասպարված, խոցելի և մեռյալ տարածությունները: Բնութագրե՛ք դրանք:
6. Ի՞նչ է արգելվում հրաձգության ժամանակ:
7. Հերթով փորձարկե՛ք ավտոմատով կրակ վարելու հիմնական դիրքերը:

ՀՀ ՁՈՒ ՀԱՄԱԶՈՐԱՅԻՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ձինվորական պատասխանատվության տեսակները

Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը ստեղծվեցին հարկադիր ինքնապաշտպանության պայմաններում, երբ Արցախի ամբողջ բնակչությունը՝ կին, թե տղամարդ, տակավին պատանի, թե արդեն պատկառելի տարիքի մարդ, ոտքի ելան աղբբեջանական ջարդարարների դեմ՝ պաշտպանելու իրենց անկախությունը, պատիվն ու արժանապատվությունը: Նորաստեղծ բանակը, ծնունդ առնելով պատերազմական իրադրության պայմաններում, աստիճանաբար ամրապնդվեց ու առնականացավ: Դրան մեծապես նպաստեցին նաև կարգապահական նորմերի պահպանումը, ընկերական փոխօգնությունն ու փոխհարաբերությունները: Բանակը համալրող յուրաքանչյուր քաղաքացի, գտնվելով զինվորական ծառայության մեջ, որպես հայրենիքի պաշտպան համարվում է պետական իշխանության ներկայացուցիչ:

Նախնական զինվորական պատրաստության (ՆԶՊ) նախորդ տարիների դասընթացների ժամանակ մենք համառոտակիորեն ուսումնասիրել ենք զինծառայողների իրավունքները և ընդհանուր պարտականությունները. գիտենք, որ դրանք սահմանված են զինվորական կանոնադրություններով, օրենսդրական ակտերով և ամենայն խստությամբ պահպանվում են Սահմանադրությամբ: Միաժամանակ հայտնի է նաև, որ հանրապետության զինված ուժերի զինծառայողները, բացի իրավունքներից ու պարտականություններից, ունեն նաև որոշակի պատասխանատվություն: Գիտենք նաև, որ **քոլոր զինծառայողները, անկախ պաշտոնից ու զինվորական կոչումից, հավասար են օրենքի առջև:**

Չորամասերի ու ստորաբաժանումների հրամանատարները (պետերը) զինծառայողներին պատասխանատվության ենթարկելիս հաշվի են առնում նրանց իրավական վիճակի առանձնահատկությունները: Չանցանքների քննարկումը կատարվում է. զինվորներին՝ զինվորների ժողովներում, սերժանտներին՝ սերժանտների ժողովներում, սպաներին՝ սպայական ժողովներում, ինչպես նաև սպայական պատվի դատարաններում:

Վերհիշենք զինծառայողների **պատասխանատվության տեսակները՝**

- կարգապահական պատասխանատվություն,
- վարչական պատասխանատվություն,
- քաղաքացիաիրավական պատասխանատվություն,

- նյութական պատասխանատվություն,
- քրեական պատասխանատվություն:

ՀՀ ՁՈՒ կարգապահական կանոնադրությունը սովորեցնում է, որ զինծառայողին կարգապահական պատասխանատվության ենթարկելիս **հաշվի են առնվում՝**

- զանցանքի տեսակը,
- զանցանքի կատարման հանգամանքները,
- զանցանքի խորությունը,
- ծառայության ընթացքում զինծառայողի անձնական հատկանիշները,
- զինծառայողի առաջադիմության ցուցանիշները,
- հատուկ պարտականություններ կատարելը և այլն:

Սակայն զինծառայողների պատասխանատվության տեսակների մեջ իր բնույթով առանձնանում է քրեական պատասխանատվությունը զինվորական հանցագործության համար:

Զինվորական հանցագործություն

Անցած ուսումնական տարում մենք ուսումնասիրել ենք կարգապահական տույժերի տեսակները, մեզ արդեն հայտնի են, թե ինչ զանցանքի համար ինչ պատասխանատվության է ենթարկվում զինծառայողը, ինչպիսի տույժեր են սահմանված ՀՀ ՁՈՒ կարգապահական կանոնադրությամբ: Սակայն, այդ ամենից բացի, զինվորական ծառայության մեջ գործում են նաև հանցանքի համար նախատեսված պատժամիջոցներ: ՀՀ քրեական օրենսգրքով, որն ընդունվել է Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմից 2003 թ. ապրիլի 18-ին, սահմանված են պատժամիջոցներ զինվորական ծառայության կարգի դեմ ուղղված հանցագործությունների համար: Նախնական զինվորական պատրաստություն անցած յուրաքանչյուր դպրոցական, հատկապես ավագ դպրոցի աշակերտները, պետք է լավ իմանան ՀՀ քրեական օրենսգրքի այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են զինվորական ծառայությանը:

Ի՞նչ է հանցագործությունը: ՀՀ քրեական օրենսգրքի բնորոշման համաձայն հանցագործություն է համարվում այն արարքը, որը հանրության համար վտանգ է պարունակում:

Ծանոթանանք ՀՀ քրեական օրենսգրքի՝ զինծառայությանը վերաբերող մի քանի հոդվածի:

Հոդված 356. Հրամանը չկատարելը:

Հոդվածի 1-ին կետում նշվում է. «Պետի օրինական և սահմանված կարգով տրված հրամանը ստորադասի կողմից չկատարելը, որն էական վնաս է պատճառել ծառայության շահերին՝ պատժվում է կալանքով՝ առավելագույնը երեք ամիս ժամկետով կամ կարգապահական գումարտակում պահելով, առավելագույնը երկու տարի ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով»:

Սույն հոդվածով նախատեսված են նաև ավելի խիստ պատժամիջոցներ, եթե նույն արարքը կատարվել է՝

- ա) մի խումբ անձանց կողմից կամ առաջացրել է ծանր հետևանքներ,
- բ) ռազմական դրության կամ պատերազմի պայմաններում:

Հոդված 357. Պետին դիմադրելը կամ նրան զինվորական ծառայության պարտականությունները խախտելուն հարկադրելը:

Հոդվածի 1-ին կետում նշվում է. «Պետին, ինչպես նաև զինվորական ծառայության գծով նրա պարտականությունները կատարող այլ անձին դիմադրելը կամ նրան այդ պարտականությունները խախտելուն հարկադրելը, որը զուգորդվել է բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով՝ պատժվում է կարգապահական գումարտակում պահելով՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը երեք տարի ժամկետով»:

Սույն հոդվածով նախատեսված են նաև ավելի խիստ պատժամիջոցներ, եթե նույն արարքը կատարվել է՝

- ա) մի խումբ մարդկանց կողմից,
- բ) զենք գործադրելով,
- գ) առողջությանը միջին ծանրության կամ ծանր վնաս պատճառելով, կամ ծանր հետևանքներ թողնելով,
- դ) ռազմական դրության կամ պատերազմի պայմաններում:

Հոդված 359. Ձինծառայողների փոխհարաբերությունների կանոնադրային կանոնները խախտելը նրանց միջև ստորադասության հարաբերությունների բացակայության դեպքում:

Հոդվածի 1-ին կետում նշվում է. «Ձինծառայողների փոխհարաբերությունների կանոնադրային կանոնները խախտելը նրանց միջև ստորադասության հարաբերությունների բացակայության դեպքում, որն արտահայտվել է անձի պատիվն ու արժանապատվությունը ստորացնելով, նրան ծաղրաբանական ենթարկելով կամ հալածելով, կամ զուգորդվել է բռնություն գործադրելով՝ պատժվում է կալանքով՝ առավելագույնը երեք ամիս ժամկետով կամ կարգապահական գումարտակում պահելով՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով»:

Սույն հոդվածով նախատեսված են նաև ավելի խիստ պատժամիջոցներ, եթե նույն արարքը կատարվել է՝

- ա) երկու կամ ավելի անձանց նկատմամբ,
- բ) մի խումբ անձանց կողմից,
- գ) զենք կամ մարմնական վնասվածքներ պատճառելու համար հատուկ հարմարեցված այլ առարկաներ գործադրելով,
- դ) անձի առողջությանը միջին ծանրության վնաս պատճառելով,
- ե) ռազմական դրության կամ պատերազմի ժամանակ:

Հոդված 366: Սահմանապահ ծառայություն կրելու կանոնները խախտելը:

Հոդվածի 1-ին կետում նշվում է. «Սահմանապահ ծառայություն կրելու կանոնները խախտելը սահմանապահ վերակարգի մեջ մտնող կամ սահմանապահ ծառայության այլ պարտականություններ կատարող անձի կողմից, եթե այդ արարքը

վնաս է պատճառել կամ կարող էր վնաս պատճառել պետության անվտանգության շահերին՝ պատժվում է կարգապահական գումարտակում պահելով՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով»:

Սույն արարքի համար հիշյալ հոդվածով նախատեսված են նաև ավելի ծանր պատժամիջոցներ, եթե ծառայությունը կատարվել է՝

- ա) անփույթ կամ անբարեխիղճ, առաջացնելով ծանր հետևանքներ,
- բ) ռազմական կամ պատերազմի իրադրության պայմաններում:

Հոդված 368: Ներքին ծառայության կանոնադրային կանոնները խախտելը:

Հոդվածի 1-ին կետում նշվում է. «Ձորամասի օրվա վերակարգի մեջ մտնող անձի կողմից (բացի պահակախմբից և պարեկախմբից) ներքին ծառայության կանոնադրային կանոնները խախտելը, որն առաջացրել է ծանր հետևանքներ՝ պատժվում է կալանքով՝ առավելագույնը երեք ամիս ժամկետով, կամ կարգապահական գումարտակում պահելով՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով»:

Սույն արարքի համար հիշյալ հոդվածով նախատեսվում են նաև ավելի ծանր պատժամիջոցներ, եթե ծառայությունը կատարվել է՝

- ա) անփույթ կամ անբարեխիղճ՝ առաջացնելով ծանր հետևանքներ,
- բ) ռազմական կամ պատերազմի իրադրության պայմաններում:

ՀՀ քրեական օրենսգրքով զինվորական ծառայության կարգի դեմ ուղղված հանցագործությունների մասին մի քանի հոդված նվիրված է ռազմական գույքը դիտավորյալ ոչնչացնելուն կամ վնասելուն (*հոդված 369*), ռազմական գույքն անգ-գուշությամբ ոչնչացնելուն կամ վնասելուն (*հոդված 370*), ռազմական գույքը վատ-նելուն (*հոդված 371*), ռազմական գույքը կորցնելուն կամ փչացնելուն (*հոդված 372*):

Ձինծառայողների համար պատժաչափեր են սահմանված դասալքության (*հոդ-ված 362*), մարտ վարելու միջոցները հակառակորդին հանձնելու կամ թողնելու հա-մար (*հոդված 379*), մարտադաշտն ինքնակամ լքելու կամ զենքով գործելուց հրաժարվելու համար (*հոդված 380*), կամովին գերի հանձնվելու համար (*հոդված 381*), դիակապտության համար (*հոդված 383*) և այլն:

ՅԻՇԻՐ

1. Ձինծառայողը բացի իրավունքներից ունի նաև պատասխա-նատվություն:
2. Բոլոր զինծառայողները, անկախ պաշտոնից ու կոչումից, հա-վասար են օրենքի առջև:
3. Բանակը համալրող յուրաքանչյուր քաղաքացի համարվում է պետական իշխանության ներկայացուցիչ:

1. Ձինվորական պատասխանատվության ի՞նչ տեսակներ գիտեք:
2. Ձինվորական պատասխանատվության ենթարկելիս ի՞նչ հանգամանքներ են հաշվի առնվում:
3. Որտե՞ղ են քննարկվում զինվորների և սերժանտների զանցանքները:
4. Ի՞նչ է զինվորական հանցագործությունը:

Ձորամասի շուրջօրյա (օրվա) վերակարգ: Վաշտի շուրջօրյա (օրվա) վերակարգը, կազմը և պարտականությունները

Ձորամասերում ներքին կարգուկանոնի պահպանման, սպառազինության, ռազմական տեխնիկայի, զինամթերքի, ունեցվածքի պահպանման, ինչպես նաև ներքին ծառայության այլ աշխատանքներ կատարելու համար զորամասում և յուրաքանչյուր ստորաբաժանումում նշանակվում է **շուրջօրյա վերակարգ:**

Շուրջօրյա վերակարգը նշանակվում և վերակարգի կազմը հայտնվում է զորամասի հրամանատարի հրամանով:

Վաշտի շուրջօրյա վերակարգում նշանակվում են *հերթապահ* և *օրապահներ*: Նրանց քանակը որոշում է զորամասի հրամանատարը: Վաշտի հերթապահը և հերթական օրապահը զինվում են ավտոմատի սվին-դանակով: Հերթապահը ենթարկվում է զորամասի հերթապահին և նրա օգնականին, իսկ ներքին ծառայության կարգով՝ վաշտի հրամանատարին և ավագին: Վաշտի հերթապահին

Վաշտի հերթապահը հրահանգավորում է օրապահներին

ենթարկվում են վաշտի օրապահները: Շուրջօրյա վերակարգում նշանակված անձանց ծառայության մախապատրաստման, պարտականությունների ստուգման, հանգստի կազմակերպման համար հատկացվում է առնվազն 3 ժամ: Վաշտի հերթապահը կրծքին կրում է հատուկ կրծքանշան՝ «**Վաշտի հերթապահ**» մակագրությամբ: Նախկին հերթապահը կրծքանշանը նոր հերթապահին է փոխանցում հերթապահության հանձնման և ընդունման գեկույցից հետո:

Վաշտի հերթապահը **պարտավոր է՝**

- հետևել վաշտում օրվա կարգացուցակի հստակ կատարմանը, զինծառայողների կանոնադրական փոխհարաբերություններին, պատահարների կամ խախտումների դեպքում գեկույցել վերադասին,
- գիտենալ վաշտում մարդկանց առկայությունը, վաշտի գտնվելու վայրը,

- տագնապի ազդարարման ժամանակ իրականացնել անձնակազմի վերկացը,
- զենքը (բացի ատրճառակներից) բաց թողնել վաշտի հրամանատարի կամ ավագի հրամանով՝ այդ մասին նշելով զենքի և զինամթերքի բացթողման մատյանում,
- զենքի ընդունման ժամանակ ստուգել լրակազմը և համարները, մշտապես իր մոտ պահել զենքի պահասենյակի բանալիները,
- հետևել զենքի պահասենյակների ազդանշանման համակարգի, կրակմարիչների առկայությանը և սարքին վիճակին, հրդեհի բռնկման դեպքում կանչել հրշեջ խումբ,
- նշանակված ժամերին փոխել օրապահներին, հետևել աշխատանքային խմբերի աշխատանքին, բուժկետ ուղարկել հիվանդներին և բուժքննության ենթակա անձանց,
- անվանականից հետո տեղեկություն ստանալ բացակայողների մասին, նրանց ազգանունները հայտնել (զեկուցել) զորամասի հերթապահին,

Հիշի՛ր զեկույցի տեքստը. «Պարո՛ն կապիտան, N վաշտում անվանականից ավարտվել է, բոլորը ներկա են, բացի վերակարգում գտնվող երկու զինծառայողից: Վաշտի հերթապահ՝ սերժանտ Մանուկյան»:

- վերակարգից հետո զորամասի հերթապահին զեկուցել վաշտի անձնակազմի ներկայության, վաշտում կատարված փոփոխությունների մասին,
- վաշտի հրամանատարի և ավելի բարձր պետերի, զորամասի հերթապահի, տեսչական ստուգման եկած անձանց ժամանելու դեպքում տալ «Ձգա՛տ» հրամանը, զեկուցել ժամանողներին և նրանց ուղեկցել վաշտի տարածքում:

Հիշի՛ր զեկույցի տեքստը. «Պարո՛ն մայոր, իմ հերթապահության ընթացքում պատահարներ չեն եղել, վաշտում բացականեր չկան, բոլորը մասնակցում են «Ռազմական տեղագրություն» առարկայի պարապմունքին: Վաշտի հերթապահ՝ ենթասպա Մամյան»:

Վաշտի մյուս սպաներին, վաշտի ավագին հերթապահը չի զեկուցում, միայն ներկայանում է: Ուրիշ վաշտերի սպաներին ներկայանում է և նրանց ուղեկցում է վաշտի հրամանատարի մոտ,

- եթե վաշտը տեղակայվում է բնակավայրերում, հերթապահը հետևում է կարգուկանոնին, խախտումներ թույլ տվածներին ուղարկում է վաշտի ավագի մոտ:

Վաշտի օրապահի պարտականությունները և տեղի կահավորումը

Վաշտի օրապահը, սովորաբար, նշանակվում է զինվորներից: Նա պատասխանատու է զենքի պահարանների, զինամթերքի արկղերի, վաշտի ունեցվածքի ու գույքի, անձնակազմի անձնական իրերի պահպանման համար:

Վաշտի հերթական օրապահը **պարտավոր է՝**

- չբացակայել վաշտի զորանոցից առանց հերթապահի թույլտվության,
- մշտապես հետևել զենքի պահպանման սենյակին,

- ուղղակի պետերի և զորամասի հերթապահի ժամանման դեպքում տալ «Զգա՛ստ» հրամանը,
- վաշտի մյուս սպաների, ինչպես նաև ավագի և այլ ստորաբաժանումների զին-
ծառայողների ժամանման դեպքում կանչել վաշտի հերթապահին՝ «*Վաշտի
հերթապահ, մուտքի մոտ*» կանչով,
- հետևել զորանոցի մաքրությանը, կարգուկանոնի պահպանմանը և նույնը պա-
հանջել բոլոր զինծառայողներից,
- պահպանել հերթապահ լուսավորության կանոնները,
- ցուրտ եղանակին, հատկապես գիշերային ժամերին, արգելել զինծառայողնե-
րին չհագնված դուրս գալ զորանոցից,
- հետևել, որ զինծառայողները ծխեն, կոշիկներն ու հագուստը մաքրեն դրա հա-
մար նախատեսված տեղերում,
- անձնակազմն արթնացնել առավոտյան վերկացի, գիշերը՝ տազնապի ազ-
դանշանի ժամանակ,
- առանց վաշտի հերթապահի թույլտվության արգելել կողմնակի անձանց մուտ-
քը զորանոց կամ զենքի և ունեցվածքի դուրսբերումը,
- վաշտում տեղի ունեցած բոլոր պատահարների, նկատված խախտումների ու
անսարքությունների մասին անմիջապես զեկուցել վաշտի հերթապահին:

**Օրապահին արգելվում է ծառայության կատարման ընթացքում նստել, հան-
դերձանքը հանել կամ համազգեստի կոճակներն արձակել:**

Ազատ հերթափոխի օրապահը *պարտավոր է՝*

- մաքրություն ու կարգուկանոն պահպանել զորանոցի բոլոր սենյակներում,
- չբացակայել առանց հերթապահի թույլտվության,
- անհրաժեշտության դեպքում փոխարինել հերթապահին և կատարել նրա
պարտականությունները:

Վերակարգում զինվորներին նշանակելիս հաշվի են առնվում նրանց առողջա-
կան վիճակը, կապը ընտանիքի անդամների և հայրենակիցների հետ, ինչպես նաև
գիտելիքները, անձնական հատկանիշները՝ կազմակերպչական ընդունակություն-
ները, զգոնությունը, կարգապահությունը, սկզբունքայնությունը և ծառայողական
պարտականության լիարժեք կատարմանը նպաստող այլ հատկանիշներ:

Վաշտի հերթապահի *ծառայողական փաստաթղթերն են՝*

- հերթապահի և օրապահի հրահանգները,
- տազնապի, հավաքի և հակահրդեհային անվտանգության միջոցառումների
հրահանգները,
- վաշտի մարտական պատրաստության պարապմունքների դասացուցակը,
- զորանոցից դուրս բնակվող զինծառայողների ցուցակը՝ հասցեներով և հեռա-
խոսահամարներով,
- կանչի ազդանշանները,
- մաքրելու համար վաշտին ամրակցված տարածքի գծապատկերը,
- առավոտյան մարմնամաքության համար սահմանված համազգեստի նմուշ-
ները,
- հերթապահության ընդունման-հանձման մատյանը,
- զենքի ու զինամթերքի հանձնումը գրանցելու մատյանը,

- հիվանդների, տարածքից արձակվածների գրանցման մատյանը,
- հրշեջ խմբի և զորամասի հերթապահի հեռախոսահամարները:

Շուրջօրյա վերակարգի պարտականությունների աշխուրջ և հստակ կատարումը կարգուկանոնի ապահովման հետ միաժամանակ նպաստում են անձնակազմի ընդհանուր կարգապահության ամրապնդմանը և ստորաբաժանումների մարտական պատրաստականության բարձրացմանը:

ՀԻՇԻՐ

1. **Պարտադիր է՝** զենքի ընդունման ժամանակ ստուգել լրակազմը և համարները:
2. Վաշտի հերթապահը **պարտավոր է** մշտապես իր մոտ պահել զենքի պահպանման սենյակի և պահարանների բանալիները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչի՞ համար է նշանակվում շուրջօրյա վերակարգը:
2. Ո՞ւմ հրամանով է նշանակվում շուրջօրյա վերակարգը:
3. Ովքե՞ր են նշանակվում շուրջօրյա վերակարգում:
4. Ինչի՞ համար է պատասխանատու վաշտի օրապահը:

ՇԱՐԱՅԻՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Շարային վարժաձևերն ու շարժումը զենքով

Շարային կեցվածքը զենքով: Շարային կեցվածքը զենքով ընդունվում է զենքը «Փոկին-Ա՛Ռ» դրությամբ՝ «Ջգա՛ստ» կամ «Շարվի՛ր» հրամաններով: Այդ հրամաններով զինծառայողը կանգնում է առանց լարվելու, ուղիղ, ոտնաթաթերը բացելով

Շարային կեցվածքը զենքով

և հավասարեցնելով ճակատային գծի հետ: Ծնկները պետք է լինեն ուղիղ, գլուխը՝ բարձր պահած, կուրծքը և մարմինը՝ մի փոքր առաջ տրված: Փայտյա կոթով զենքը պահվում է փողաբերանը դեպի վեր, աջ ձեռքի դաստակը հենելով գոտու վերին եզրին, իսկ ծալովի կոթով ավտոմատը՝ փողաբերանը դեպի ցած:

Ձեռքի գնդացիի բռնել ոտքի մոտ՝ ազատորեն ցած իջած ձեռքով այնպես, որ կոթը դրվի գետնին՝ քսվելով աջ ոտնաթաթին:

Պետին մոտենալը և նրանից հեռանալը: Չինծառայողը զենքը ձեռքին շարքից դուրս գալիս գործում է այնպես, ինչպես առանց զենքի շարքից դուրս գալիս. այդ դեպքում զենքի դիրքը չի փոխվում: Շարք վերադառնալուց հետո զինծառայողը զենքը պահում է այնպես, ինչպես շարքում գտնվող զինծառայողները:

Շարքից դուրս պետին մոտենալիս, նրանից 5-6 քայլ հեռու զինծառայողն

անցնում է շարային քայլի, 2-3 քայլ հեռու կանգնում է պետի առջև, ոտքերն իրար միացնելու հետ միաժամանակ աջ ձեռքը մոտեցնում է գլխարկին, եթե զենքը գտն-

վում է «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրությամբ. մնացած դեպքերում ձեռքը գլխարկին չի մոտեցնում և զեկուցում է իր մոտենալու մասին:

Օրինակ՝ «Պարո՛ւմ մայրը, շարքային Պետրոսյանը ներկայացել է Ձեր հրամանով»: Պետին զենքով մոտենալիս և նրանից հեռանալիս զենքի դիրքը չի փոխվում (բացառությամբ կարաբիների):

Զինվորական ողջույնի կատարումը տեղում և շարժման ընթացքում: Շարքից դուրս զինվորական ողջույնը զենքով կատարվում է այնպես, ինչպես առանց զենքի: Ողջույնը կատարելիս զինծառայողն ընդունում է շարային կեցվածք զենքով, չփոխելով զենքի դիրքը, ձեռքը գլխարկին չի մոտեցվում, բացառությամբ զենքը «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրությունից: Զենքը «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրությունից զինվորական ողջույնի կատարման ժամանակ աջ ձեռքը մոտեցնել գլխարկին:

Երբ պետը անցնում է զինծառայողի մոտից, վերջինս գլուխն ուղղում է և իջեցնում ձեռքը:

Շարքից դուրս զենքով շարժման ժամանակ զինվորական ողջույնի կատարման համար, երբ զենքը գտնվում է «Փոկին-Ա՛Ռ» կամ «Կրծքին-Ա՛Ռ» դրությունում, պետից 3–4 քայլ հեռավորության վրա ոտքը գետին դնելու հետ միաժամանակ գլուխը շրջել նրա կողմը, դադարեցնել ազատ ձեռքի շարժումը, իսկ «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրության դեպքում, բացի դրանից, աջ ձեռքը մոտեցնել գլխարկին:

Պետի մոտով անցնելուն պես ձախ ոտքը գետին դնելու հետ միաժամանակ գլուխը պահել ուղիղ, աջ ձեռքը իջեցնել ցած:

Զինվորական ողջույնի կատարումը տեղում և շարժման ժամանակ

Շարային վարժածները զենքով: Շարքում, ստորաբաժանման կազմում, ինչպես նաև մարտում, ներդաշնակ գործողությունների հստակ կատարման համար շատ կարևոր է զենքով վարժածների ուսուցումը: Անվտանգության ապահովման նպատակով վարժածների ուսուցմանն անցնելուց առաջ ջոկի հրամանատարը ստուգում է զենքի առկայությունը: Այն դրվում է ապահովիչին, փոկը հարմարեցվում է: Փոկը հարմարեցնելու համար տրվում է «Փոկը թուլացնե՛լ» կամ «Փոկը ձգե՛լ» հրամանը:

«Փոկը» նախնական հրամանով ավտոմատը բռնել ձեռքը, կարաբինը և ձեռքի գնդացիքը՝ ոտքի մոտ, ծալել ծալովի կոթով ավտոմատի կոթը:

«Թուլացնե՛լ» («ձգե՛լ») կատարողական հրամանով կատարել կես աջդարձ, միաժամանակ ձախ ոտքը գցել մի քայլ ձախ և, առաջ թեքվելով՝ զենքի կոթը հեռել

ձախ ոտնաթափին, իսկ փողը դնել աջ արմունկի ծալքին: Ծնկները չծալել, աջ ձեռքով բռնելով փոկի ճարմանդը՝ ձախով ձգել փոկը և ընդունել շարային կեցվածք:

Ավտոմատը «Փոկին-Ա՛Ռ» դրությունից կրծքին է վերցվում «Ձենքը կրծքին-Ա՛Ռ» հրամանով, երեք գործողությամբ:

Առաջին գործողություն. աջ ձեռքը փոկի վրայով բարձրացնելով մի փոքր վերև՝ ավտոմատը հանել ուսից և ձախ ձեռքով բռնելով փողակալից ու փողի պահպանակից, ուղղահայաց դիրքով պահել իր առջև՝ պահեստատուփը դեպի ձախ, փողաբերանը՝ ծնոտի բարձրությամբ:

Երկրորդ գործողություն. աջ ձեռքով փոկը տանել աջ և ափով տակից բռնել այնպես, որ մատները կիսախուփ վիճակում ուղղված լինեն դեպի իրեն, միաժամանակ աջ արմունկը անցկացնել փոկի տակով:

Երրորդ գործողություն. փոկը գլխի վրայով անցկացնել և զցել ձախ ուսին, աջ ձեռքով բռնել կոթի վզիկը, իսկ ձախ ձեռքն արագորեն ցած իջեցնել:

«Փոկին-Ա՛Ռ» դրությունից
«Կրծքին-Ա՛Ռ» դրության
վարժաձևի կատարումը ավ-
տոմատով

Ծալվի կոթով ավտոմատը «Փոկին-Ա՛Ռ» դրությունից կրծքին է բերվում նույն հրամանով, սակայն երկու գործողությամբ:

Առաջին գործողություն. աջ ձեռքով ավտոմատը հանել ուսից, աջ արմունկը, չհանելով փոկի տակից և ձախ ձեռքով բռնելով ավտոմատի փողակալից ու փողի պահպանակի ներքևից, պահել իր առջև՝ պահեստատուփը ցած, փողաբերանը՝ դեպի ձախ:

Երկրորդ գործողություն. աջ ձեռքով փոկը գլխի վրայով անցկացնել ու զցել ձախ ուսին, նույն ձեռքով բռնել փողատուփը հենց փոկի մոտ, իսկ ձախ ձեռքն արագորեն իջեցնել ցած:

Ավտոմատը «Կրծքին-Ա՛Ռ» դրությունից «Փոկին-Ա՛Ռ» դրության է բերվում «Ձենքը փոկին-Ա՛Ռ» հրամանով՝ երեք գործողությամբ:

Առաջին գործողություն. ձախ ձեռքով բռնել ավտոմատի փողակալից և փողի պահպանակի ներքևից՝ միաժամանակ այն հրելով փոքր-ինչ առաջ և վեր, աջ ձեռքը հանել փոկի տակից, բռնել կոթի վզիկը:

Երկրորդ գործողություն. ավտոմատը բարձրացնելով վեր՝ փոկն անցկացնել գլխի վրայով և ավտոմատը բռնել իր առջև ուղղահայաց դիրքով՝ պահեստատուփը դեպի ձախ, փողաբերանը՝ ծնոտի բարձրությամբ:

Երրորդ գործողություն. աջ ձեռքով բռնել փոկի վերևի մասը և ավտոմատը գցել աջ ուսի հետևը՝ «Փոկին-Ա՛Ռ» դրությամբ, իսկ ձախ ձեռքը իջեցնել ցած:

Ծալովի կոթով ավտոմատը «Կրծքին-Ա՛Ռ» դրությունից «Փոկին-Ա՛Ռ» դրության է բերվում նույն հրամանով, երեք գործողությամբ:

Առաջին գործողություն. ձախ ձեռքով բռնել ավտոմատի փողի վերևի մասից ու գազախողովակից և, թեթևակիորեն բարձրացնելով վեր, աջ արմունկը հանել փոկի տակից, աջ ձեռքի ափով ներքևից բռնել փոկը՝ փողատուփի մոտ:

Երկրորդ գործողություն. ավտոմատը շրջելով փողատուփը դեպի վեր, փոկը անցկացնել գլխի վրայով և ավտոմատը բռնել՝ պահեստատուփը դեպի աջ:

Երրորդ գործողություն. ավտոմատը գցել աջ ուսի հետևը՝ «Փոկին-Ա՛Ռ» դրությամբ, իսկ ձախ ձեռքն արագորեն իջեցնել:

«Կրծքին-Ա՛Ռ»
դրությունից «Փո-
կին-Ա՛Ռ» վար-
ժաձևի կատարումը

**Չենքը «Փոկին-Ա՛Ռ» դրությունից մեջքին է բերվում «Չենքը մեջքին-Ա՛Ռ» հրա-
մանով, երկու գործողությամբ:**

Առաջին գործողություն. ձախ ձեռքով փոկը բռնել աջ ուսից մի փոքր ներքև, իսկ աջ ձեռքով միաժամանակ բռնել զենքի կոթը (ծալովի կոթով ավտոմատի և ձեռքի նոնականետի փողից՝ ներքին փոկակալի մոտ):

Երկրորդ գործողություն. աջ ձեռքով զենքը թեթևակիորեն բարձրացնել վեր, իսկ ձախով փոկը գլխի վրայով գցել ձախ ուսին, զենքը և ձեռքերն արագորեն իջեցնել ցած:

Ավտոմատը «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրության է վերցվում առանց սվին-դանակի:

Ձեռքը «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրությունից փոկին է վերցվում «Ձեռքը փոկին-Ա՛Ռ» հրամանով, երկու գործողությամբ՝

Առաջին գործողություն. ձախ ձեռքով փոկը բռնել ձախ ուսից մի փոքր ցած, իսկ աջով միաժամանակ բռնել խզակոթը (փողի լայն մասից):

Երկրորդ գործողություն. աջ ձեռքով թեթևակիորեն բարձրացնելով զեռքը՝ ձախով փոկը գլխի վրայով անցկացնել և զցել ուսին. փոկը վերցնել աջ ձեռքը, ձախ ձեռքը արագորեն ցած իջեցնել:

Ավտոմատը «Կրծքին-Ա՛Ռ» դրությունից «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրության փոխադրելու և «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրությունից «Կրծքին-Ա՛Ռ» դրության փոխադրելու համար նախապես զեռքը վերցվում է «Փոկին-Ա՛Ռ» դրության:

Ծալովի կոթով ավտոմատը «Կրծքին-Ա՛Ռ» դրությունից «Մեջքին-Ա՛Ռ» դրության բերելու համար աջ ձեռքով բռնել փողաբերանից և ավտոմատը փոխադրել մեջքին:

«Մեջքին-Ա՛Ռ» դրությունից «Կրծքին-Ա՛Ռ» դրության բերելու համար աջ ձեռքով բռնել ավտոմատի փողաբերանից և այն ձգելով դեպի ձախ ուսը՝ փոխադրել «Կրծքին-Ա՛Ռ» դրության:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

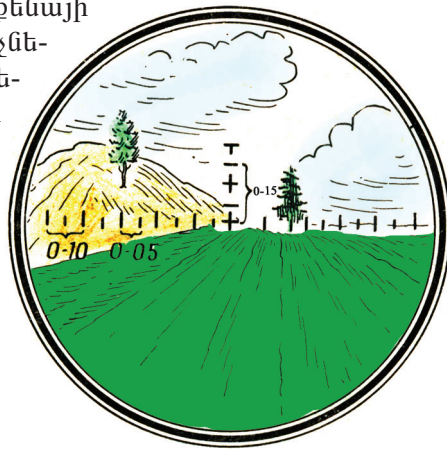
1. Ինչպե՞ս դուրս գալ շարքից և մոտենալ հրամանատարին:
2. Հերթով հանդես եկեք որպես պետեր և ենթականեր, տվե՛ք հրամաններ և կատարե՛ք վարժություններ:
3. Ավտոմատը «Փոկին-Ա՛Ռ» դրությունից ինչպե՞ս է վերցվում կրծքին:
4. Վարժությունների կատարման հրամանները սովորե՛ք արտասանել հստակորեն և կտրուկ:
5. Վարժությունները կատարե՛ք տանը՝ հայելու մոտ, ստուգելով ձեր կեցվածքը:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հեռավորության որոշման եղանակները

Նշանակետերի, կողմնորոշիչների և տեղանքի առարկաների հեռավորությունը՝ կախված իրադրությունից և լուծվող խնդիրների բնույթից, որոշվում է աչքաչափով, մեքենայի վազբաչափով, նշանակետերի (կողմնորոշիչների) անկյունային և գծային չափսերով, քայլերով, լույսի և ձայնի արագությունների հարաբերակցությամբ, լսողությամբ, տեղաշարժման արագությամբ և ժամանակով, տեղանքում երկրաչափական կառուցումներով:

Հեռավորության որոշումը առարկաների անկյունային և գծային չափսերով: Հեռավորության որոշման այս եղանակը հիմնված է անկյունային և գծային մեծությունների միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ կախվածության վրա: Առարկաների անկյունային մեծությունը չափում են հազարերորդականներով՝ կողմնացույցի, հեռադիտակի և այլ դիտողական օպտիկական սարքերի օգնությամբ: Երբ հայտնի են նշանակետի չափսերը (բարձրությունը, լայնությունը կամ երկարությունը), նրա հեռավորությունը կարելի է որոշել անկյունային մեծությունների միջոցով՝ օգտվելով հետևյալ բանաձևից (*հազարերորդականի բանաձև*).

Անկյունային մեծության որոշումը հեռադիտակով

$$Z = \frac{P \times 1000}{U}$$

Հ-ն՝ նշանակետի հեռավորությունն է (մետրերով),

Բ-ն՝ բարձրությունը (լայնությունը կամ երկարությունը) մետրերով,

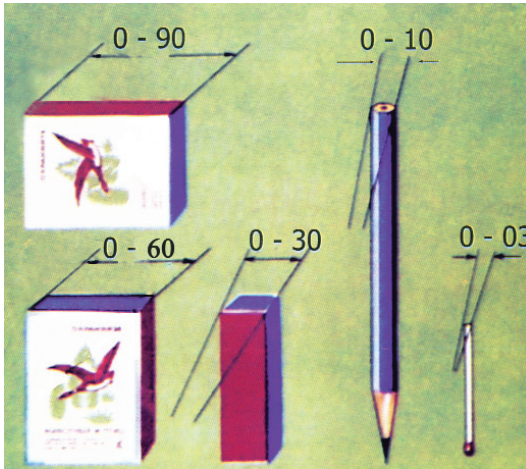
Ա-ն՝ անկյունային մեծությունը հազարերորդականով:

Հազարերորդական անկյունային մեծություն է, որը հավասար է հազարերորդական ռադիանին կամ այն կենտրոնական անկյանը, որը հենվում է շրջանագծի 1/6000 մասը կազմող աղեղի վրա: Օրինակ՝ նկարում հեռադիտակով դիտվող 12մ բարձրությամբ առանձին ծառի անկյունային մեծությունը հավասար է հեռադի-

տակի ցանցի երեք փոքր բաժանքների (0-15): Հետևաբար, մինչև առանձին ծառը (կողմնորոշիչը) հեռավորությունը կլինի

$$\xi = \frac{12 \times 1000}{15} = 800 \text{ մ}$$

Առարկաների անկյունային մեծությունը

բարձրությունը) եղել է 6 մմ, ապա նշանակետի անկյունային մեծությունը կլինի՝ $0.02 \times 6 = 0-12$ հազարերորդական:

Նշանակետի անկյունային մեծությունները կարելի է որոշել նաև ձեռքի տակ գտնվող առարկաների՝ քանոնի, մատիտի, լուցկու տուփի, ձեռքի մատների օգնությամբ:

Պետք է հիշել, որ քանոնի 1 մմ-ը համապատասխանում է 0-02 հազարերորդականի, կլոր մատիտի հաստությունը՝ 0-10, լուցկու տուփի երկարությունը՝ 0-90, լայնությունը՝ 0-60, բարձրությունը՝ 0-30, ձեռքի մատները՝ բութը՝ 0-40, ցուցամատը՝ 0-30, ճկույթը՝ 0-20-ի:

Օրինակ, եթե նշանակետի անկյունային մեծությունը քանոնով չափելիս (լայնությունը, երկարությունը կամ

Հեռավորության որոշումը առարկայի գծային չափսերով, քայլերով, աչքաչափով, լսողությամբ

Գծային չափսերով առարկայի հեռավորությունը որոշելու համար աչքից 50սմ հեռավորության վրա պահած քանոնի օգնությամբ չափել առարկայի բարձրությունը մմ-ով: Հետո առարկայի իրական բարձրությունը (լայնությունը) սանտիմետրերով բաժանել մմ-ով չափած բարձրության վրա և արդյունքը բազմապատկել 5 հաստատուն թվով: Կստացվի առարկայի հեռավորությունը՝

$$\xi = \frac{P_{\text{հ}}(\text{սմ})}{P(\text{մմ})} \times 5,$$

որտեղ $P_{\text{հ}}$ -ն առարկայի իրական բարձրությունն է սմ-ով, P -ն՝ հարաբերական բարձրությունը մմ-ով:

Հեռավորության որոշումը առարկայի գծային չափսերով

$$\xi = \frac{800}{10} \times 5 = 400 \text{ մ}$$

Հազարերորդականի բանաձևով և այս եղանակով օգտվելու համար պետք է

Օրինակ՝ 8մ բարձրությամբ հեռագրասյան բարձրությունը մմ-ով ստացվել է 10: Հետևաբար, հեռավորությունը կլինի՝

իմանալ հիմնական մարտական տեխնիկայի և տեղական առարկաների գծային չափսերը: Այդ չափսերը տրված են աղյուսակում:

h/h	Առարկա	Չափսը մետրերով		
		բարձրությունը	երկարությունը	լայնությունը
1.	Տանկ	2-2.5	6-7	3-3.5
2.	Ջրահամեքենա	2	5-6	2-2.4
3.	Բեռնատար ավտոմեքենա	2-2.5	5-6	2-3.5
4.	Մարդատար ավտոմեքենա	1.6	4	1.5
5.	Մարդատար վագոն	4	20	3
6.	Երկաթուղային ցիստեռն	3	9	2.8
7.	Հեռագրասյուն	6-8	-	-
8.	Միջին հասակի մարդ	1.7		

Հեռավորության չափումը քայլերով: Այս եղանակի մասին մենք արդեն գիտենք ազիմուտով շարժվելու թեմայի ուսումնասիրման ժամանակ. այն կիրառվում է նաև տեղանքի սխեմաներ կազմելու, քարտեզի վրա կողմնորոշիչներն անցկացնելու և մի շարք այլ դեպքերում: Քայլերի հաշվարկը կատարվում է զույգ քայլերով: Հեշտության համար յուրաքանչյուր 100 զույգ քայլից հետո կատարվում է նշում, և հաշվարկը սկսվում է զրոյից: Քայլերի քանակով որոշված հեռավորությունը մետրերով հաշվարկելու համար պետք է զույգ քայլերի քանակը բազմապատկել մեկ զույգ քայլի երկարության՝ 1.6 մ-ով: Օրինակ, մինչև նշանակետ կատարվել է 350 զույգ քայլ, ուստի անցած ճանապարհը կկազմի՝ 350x1.6=560 մ: Սովորաբար միջառասակ մարդու քայլի երկարությունը կարելի է որոշել հետևյալ բանաձևով.

$$Ե = \frac{Հ}{4} + 0.37$$

Որտեղ **Ե**-ն՝ մեկ քայլի երկարությունն է մետրերով, **Հ**-ն՝ մարդու հասակը մետրերով: Օրինակ, եթե մարդու հասակը 1.72 մ է, ապա նրա քայլի երկարությունը կլինի՝

$$Ե = \frac{1.72}{4} + 0.37 = 0.8 \text{ մ}$$

Հեռավորությունները քայլերով չափելու միջին սխալը կախված է շարժման պայմաններից և կազմում է անցած ճանապարհի մոտ 2–5%: Քայլերի հաշվարկը կարելի է կատարել նաև քայլաչափի օգնությամբ:

Հեռավորության որոշումը լույսի և ձայնի արագությունների միջոցով: Գործնականում լույսը տարածվում է ակնթաթթորեն (300 000 կմ/ժամ արագությամբ), իսկ ձայնը 330 մ/վրկ արագությամբ, այսինքն՝ մոտավորապես 1 կմ 3 վայրկյանում: Տեղի ունեցած կրակոցի (պայթյունի) բռնկման վայրի հեռավորությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է բռնկման պահից մինչև կրակոցի (պայթյունի) ձայնը լսելու պահն անցած վայրկյանների քանակը բաժանել երեքի: Օրինակ. դիտորդը պայթյունը լսել է բռնկումից 11 վայրկյան հետո: Հեռավորությունը մինչև բռնկման տեղը հավասար կլինի՝

$$Հ = \frac{11}{3}=3.7 \text{ կմ}$$

Հեռավորության որոշումը լսողությամբ: Վարժված լսողությունը գիշեր ժամանակ հեռավորություններ որոշելու լավ միջոց է: Կարևոր նախապայման է լսելու

տեղի ճիշտ ընտրությունը: Այն ընտրվում է այնպես, որ քանին անմիջապես չփչի ականջին: Բացի այդ, պետք է շրջակայքը մաքրել (մի քանի մետր շառավղով) աղմուկի աղբյուրներից՝ չոր խոտ, թուփ, քիփոտ, ճյուղ և այլն: Հանգիստ, առանց քամի գիշերը նորմալ լսողության դեպքում աղմուկի տարբեր աղբյուրները կարող են լսվել աղյուսակում նշված հեռավորությունների վրա:

Չայնային աղմուկի աղբյուրները	Հեռավորությունը մետրերով
Մարդու ոտնաձայն	40
Կոտրված ճյուղի ճարճատյուն	80
Ցածր խոսակցություն, գենքի լիցքավորում	100
Անտառահատում, կացնի հարվածներ	300
Խճուղով անցնող ավտոմեքենա	800
Տանկի շարժիչի աղմուկ	1000–1500
Ընկնող ծառի աղմուկ	600
Բահի, քլունգի հարվածներ քարին	մինչև 1000
Ավտոմատի (հրացանի) առանձին կրակոցի ձայն	2000–3000
Տանկերի, զրահամեքենաների շարժում	2000–4000

Հեռավորության որոշումը աչքաչափով: Աչքաչափը հիանալի ընդունակություն է տեսողության միջոցով առարկաների հեռավորության արագ որոշման համար՝ առանց լրացուցիչ սարքերի օգտագործման: Մարտական իրավիճակներում (որտեղ ժամանակը որոշիչ դեր է կատարում) դա հանդիսանում է հեռավորության որոշման հիմնական ձևը:

Ճիշտ աչքաչափը ձեռք է բերվում մշտական մարզումների արդյունքում. դրա համար անհրաժեշտ է վստահորեն տարբերակել մի քանի հեռավորություններ, օրինակ՝ 100, 500, 1000 մ, որոնք առավել հարմար են ընդունել որպես չափանմուշներ: Մարզելով աչքաչափը, անհրաժեշտ է դրանք ամրապնդել հիշողության մեջ և դրանց հետ համեմատելով՝ գնահատել մյուս հեռավորությունները:

Փորձառու դիտորդը մինչև 1000 մ հեռավորության վրա առարկաների հեռավորությունը կարող է որոշել 10–15% սխալով, իսկ 1000 մ ավելի դեպքում սխալները կարող են հասնել մինչև 30%-ի:

ՅԻՇԻՐ

Նշանակետի հեռավորության ճիշտ որոշումը հնարավորություն կտա կատարել անսխալ նշանառություն և նշանակետը խոցել առաջին կրակոցով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՆՔՆԵՐ

1. Տան պատշգամբից՝ ձեռքի տակ եղած առարկաներով (քանոն, մատիտ, լուցկու տուփ), որոշիր հեռվում երևացող առարկայի հեռավորությունը, որի չափսերը քեզ հայտնի են:
2. Ինչպե՞ս են որոշում հեռավորությունը զույգ քայլերով:
3. Որտեղի ժամանակ որոշի՞ր կայծակի փայլատակման հեռավորությունը:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ

ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Ռազմագերիների և քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությունը

Ռազմագերիների կարգավիճակը

Միջազգային իրավունքով ուժեղ են կոչվում ռազմագերիներ:

Համաձայն ԺՆԼԻ 1949 թ. օգոստոսի 12-ի Կոնվենցիայի *ռազմագերիներ են համարվում՝*

- զինված ուժերի մարտիկները,
- կամավորական և աշխարհագորային ջոկատների մարտիկները, որոնք ունեն համազգեստ, տարբերանշաններ և զենքը կրում են բացեիքաց,
- մարտական գործողություններին աջակցող անձնակազմը (թիկունքային զորամասերի զինծառայողները, աշխատողները, թղթակիցները, հոգևորականները և այլն),
- պետության կողմից չճանաչված ապստամբ կառավարության (իշխանության) զինված ուժերի մարտիկները,
- առևտրական նավատորմի և քաղաքացիական ավիացիայի անձնակազմերի անդամները,
- քաղաքացիական բնակչությունը, որը թշնամու մոտենալուն պես տարերայնորեն զենք է վերցնում իր օջախը (հայրենիքը) պաշտպանելու համար, պահպանում է պատերազմի օրենքները և զենքը կրում է բացեիքաց:

Ուրեմն՝ ռազմագերիներ են համարվում միայն անմիջական ռազմական գործողություններին մասնակցած օրինական մարտիկները, կոմբատանտները (կոմբատանտ՝ ֆրանսերեն զինվոր, մարտիկ):

Ռազմագերիները հանցագործներ չեն համարվում: Նրանց մեկուսացումը պայմանավորված է բացառապես ռազմական անհրաժեշտությամբ:

Ռազմագերիներ չեն կարող համարվել՝

- վարձկանները, որոնք մարտական գործողություններին մասնակցում են բացառապես անձնական շահի նպատակով՝ մեծ վարձատրություն ստանալու համար,
- լրտեսները, այսինքն նրանք, ովքեր գործում են խաբեությամբ, գաղտնի եղանակով հավաքում են ռազմական տեղեկություններ,

- այն հիվանդները, վիրավորները, քաղաքացիական անձինք, որոնք օգտվելով Ժնևի Կոնվենցիայով իրենց տրամադրված պաշտպանությունից, անմիջական մասնակցություն են ունեցել մարտական գործողություններին:

Այս կատեգորիայի (խմբի) մարդիկ գերեվարվելու դեպքում ռազմագերու կարգավիճակ չեն ստանում:

Վարձկաններից և լրտեսներից պետք է տարբերել կամավորներին և ռազմական հետախույզներին, ինչպես նաև զինվորական հրահանգիչներին: Սրանք, ի տարբերություն վարձկանների, համարվում են անմիջական ռազմական գործողությունների օրինական մասնակիցներ և գերվելու պես ստանում են ռազմագերու կարգավիճակ: Իսկ ռազմական հետախույզները հավաքում կամ փորձում են հավաքել ռազմական նշանակություն ունեցող տեղեկատվություն, կրելով իրենց զինված ուժերի համագեղեստը:

Ռազմագերիների իրավունքները, նրանց հետ վարվելակերպը

Գերեվարվելու պես յուրաքանչյուր ռազմագերի **պարտավոր է հայտնել՝**

- իր ազգանունը, անունը, կոչումը,
- ծննդյան տարեթիվը,
- անձնական համարը:

Հարցաքննությունը պետք է տարվի ռազմագերիների համար հասկանալի լեզվով:

Ռազմագերիները գերության ողջ ընթացքում պահպանում են իրենց զինվորական կոչումը և ստանում դրան համապատասխան իրավունքներ և արտոնություններ:

Ռազմագերիների նկատմամբ չեն կարող կիրառվել որևէ ֆիզիկական կամ բարոյական բռնություն, կամ հարկադրանքի այլ միջոցներ՝ նրանցից որևէ տեղեկություն ստանալու նպատակով:

Գերեվարվելուց հետո ռազմագերիները հնարավորինս արագ պետք է տեղափոխվեն ռազմագերիների համար հատուկ նախատեսված ճամբարներ, որոնք պետք է տեղակայված լինեն ռազմական գործողությունների գոտուց բավականին հեռու՝ վերջիններիս անվտանգությունն ապահովելու համար: Վտանգավոր գոտում կարելի է պահել միայն

այն ռազմագերիներին, որոնք իրենց վերքերի կամ հիվանդության հետևանքով տարհանման ժամանակ կենթարկվեն ավելի մեծ վտանգի, քան տեղում բոլորելիս: Տարհանման ժամանակ գերեվարող պետությունը ռազմագերիներին պետք է ապահովի բավարար քանակությամբ խմելու ջրով և սննդով, ինչպես նաև նրանց տրամադրի անհրաժեշտ հագուստ և բուժօգնություն: Սովորաբար ռազմագերիները ենթարկվում են ներկալման ռազմագերիների ճամբարներում, և նրանց տե-

ղաշարժման իրավունքը կարող է սահմանափակվել: Ռազմագերիները կարող են ներկայվել միայն ցամաքում գտնվող և հիգիենայի ու առողջության պահպանման առումով լիակատար երաշխիք տվող շենքերում: Բացառությամբ հատուկ դեպքերի, որոնք արդարացվում են հենց իրենց՝ գերիների շահերով, նրանց չի կարելի տեղավորել բանտային շենքերում:

Գերության մեջ պահող պետությունը պետք է ճամբարներում կամ ճամբարների հատվածներում, կամ այլ վայրերում ռազմագերիներին տեղաբաշխելիս հաշվի առնի նրանց ազգությունը, լեզուն և սովորույթները:

Ռազմագերիների համար նախատեսված ճամբարներում պետք է ստեղծվեն բավարար կենցաղային պայմաններ, տրամադրվի անհրաժեշտ հագուստ, բուժօգնություն, սնունդ: Նրանց օրական հիմնական սննդի բաժինն իր որակով, քանակով և բազմազանությամբ պետք է լինի բավարար և ապահովի նրանց առողջության բարվոք վիճակը: Բոլոր ռազմագերիներին պետք է տալ բավարար քանակությամբ ջուր: Աշխատող ռազմագերիներին պետք է տրամադրվի լրացուցիչ սնունդ:

Ռազմագերիներին պետք է տրվի նաև ֆիզիկական վարժություններով՝ ներառյալ սպորտով և սպորտային խաղերով զբաղվելու իրավունք և հնարավորություն:

Ռազմագերի կանանց պետք է տրամադրվեն առանձին մեջասենյակներ, նրանց նկատմամբ պետք է լինի առանձնահատուկ վերաբերմունք:

Խստիվ արգելվում է՝

- ռազմագերիների նկատմամբ կոլեկտիվ պատժամիջոցների կիրառումը,
- սննդին առնչվող ամեն տեսակի կարգապահական տույժերը,
- ռազմագերիներին օգտագործել վտանգավոր աշխատանքներում,
- միևնույն զանցանքի համար պատժել կրկնակի:

Ոչ մի ռազմագերի չի կարող օգտագործվել իր առողջությանը սպառնացող կամ վտանգավոր աշխատանքներում, *եթե նա դրան չի համաձայնում կամովին:*

Ռազմագերիներն ունեն նաև հստակ սահմանված պարտականություններ:

Նրանք ***պարտավոր են***՝ ենթարկվել գերության մեջ պահող պետության զինված ուժերում գործող օրենքներին, կանոնադրություններին, հրամաններին և այլ պարտադիր հրահանգներին:

Գերության մեջ պահող պետությունն ***իրավունք ունի*** դատական կամ կարգապահական միջոցներ ձեռնարկել ցանկացած ռազմագերու նկատմամբ, ով խախտում է նշված օրենքները, կանոնադրությունները և այլ իրավական ակտեր:

Քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությունը

Միջազգային մարդասիրական իրավունքի կարևորագույն նորմերից է քաղաքացիական բնակչության անվտանգության ապահովումը պատերազմական գործողությունների ժամանակ: Քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությանն են ուղղված «Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին» 1949 թ. Ժնևի Կոնվենցիայի և 1977 թ. Առաջին լրացուցիչ արձանագրության դրույթները: Իսկ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում «քաղաքացիական բնակչություն» հասկացությունը:

Քաղաքացիական բնակչության թվին են պատկանում բոլոր այն անձինք, որոնք անմիջականորեն չեն մասնակցում ռազմական գործողություններին: Եվ քանի որ նրանք չեն մասնակցում ռազմական գործողություններին, ապա Միջազգային մարդասիրական իրավունքը ենթադրում է, որ *պատերազմող կողմերը՝*

- քաղաքացիական բնակչությանը կամ առանձին քաղաքացիական անձանց, ինչպես նաև քաղաքացիական օբյեկտները չպետք է ենթարկեն ռազմական հարձակումների,
- չպետք է խտրականություն ցուցաբերեն քաղաքացիական բնակչության տարբեր հատվածների հանդեպ՝ ելնելով նրանց կրոնական, քաղաքական համոզմունքներից կամ ռասայական պատկանելիությունից:

Արգելվում է՝

- քաղաքացիական անձանց սպանությունը,
- խոշտանգումները,
- մարմնական պատիժներն ու խեղումները,
- նրանց բուժման անհրաժեշտությունից չբխող բժշկագիտական փորձերը:

Քաղաքացիական բնակչությունը չպետք է ոչ մի դեպքում օգտագործվի որպես «կենդանի վահան»՝ ռազմական օբյեկտները և թիրախները պաշտպանելու նպատակով:

Արգելվում է քաղաքացիական բնակչության գոյատևման համար անհրաժեշտ

օբյեկտների՝ սննդամթերքի պաշարների, սննդամթերք արտադրողների, ցանքսերի, անասունների, խմելու ջրի մատակարարման կառույցների և դրա պաշարների վրա հարձակվելը, դրանք ոչնչացնելը, փչացնելը, դուրս կրելը, *եթե դրանք չեն օգտագործվում զորքերի ապահովման համար:*

Գրավյալ տարածքներում կանանց ու երեխաների հանդեպ պետք է լինի հատուկ հարգանք, նրանց պետք է պաշտպանել բռնաբարությունից, մարմնավաճառության հարկադրելուց և ցանկացած այլ անվայել ոտնձգություններից:

Ռազմական ընդհարման ընթացքում բռնազավթված տարածքի *բնակչությունը պարտավոր է ենթարկվել* բռնազավթված տարածքներում հաստատված ռազմական վարչակազմերի բոլոր օրինական պահանջներին և կատարել ժամանակավոր վարչակազմերի կողմից ընդունված իրավական ակտերի պահանջները, որոնք ապահովում են քաղաքացիական բնակչության կենսագործունեությունը:

Բռնազավթող պետությունը պարտավոր է ՄԻ-ի նորմերին համապատասխան ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, որպեսզի հնարավորինս վերականգնվի և պահպանվի հասարակական կարգը, ապահովվի բնակչության կենսագործունեությունը, հարգվեն տվյալ երկրում գոյություն ունեցող օրենքները, ինչպես նաև առանձին անձանց կյանքը, նրանց պատիվը, ընտանեկան իրավունքները և կրոնական համոզմունքները:

ՅԻՇԻՐ

1. Պատերազմական գերությունը չի դիտվում որպես պատիժ ռազմական գործողություններին մասնակցելու համար:
2. Ոչ մի ռազմագերի չի կարող օգտագործվել իր առողջությանը սպառնացող կամ վտանգավոր աշխատանքներում, *եթե նա կամովին չի համաձայնում դրան*:
3. *Խստիվ արգելվում է* ռազմագերիների նկատմամբ կոլեկտիվ պատժամիջոցների կիրառումը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ովքե՞ր են կոչվում ռազմագերիներ:
2. Ի՞նչ է կոմբատանտը:
3. Ժնևի 1949 թ. օգոստոսի 12-ի Կոնվենցիայով ովքե՞ր են համարվում ռազմագերիներ:
4. Ովքե՞ր չեն կարող համարվել ռազմագերիներ:
5. Գերության մեջ պահող պետության կողմից ի՞նչ է արգելվում ռազմագերիների նկատմամբ:
6. Ի՞նչ պարտավորություններ ունեն ռազմագերիները գերեվարող պետության հանդեպ:

ԱՆՎՏԱՆԳ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդկությունն իր ողջ պատմության ընթացքում մշտապես ենթարկվել է աղետների: Դրանք հանգեցնում են հազարավոր մարդկային զոհերի, հսկայական նյութական կորուստների, մի ակնթարթում կարող են ավերել այն ամենը, ինչը ստեղծվել է տարիների, տասնամյակների և նույնիսկ դարերի ընթացքում: Սակայն մարդը երբեմն հաշտվում է վտանգների հետ, որոնք մշտապես ուղեկցում են իրեն յուրաքանչյուր քայլափոխում: Հաճախ նույնիսկ անտեսում է նախազգուշական միջոցառումները:

Քաղաքակրթության հետագա զարգացման անհրաժեշտ պայման է անվտանգությունը: Նման պայմաններում առանձնապես կարևորվում է բնակչության ուսուցումը՝ անվտանգ վարքի կանոնների հիմունքներին տիրապետելու համար: Մարդն իր պահելաձևով չպետք է նպաստի պատահարների, աղետների առաջացմանը, իսկ դրանց ծագման դեպքում իր ճիշտ գործողություններով առավելագույնս խուսափի հնարավոր հետևանքներից, ունակ լինի փոխօգնության, ինքնօգնության:

Վերհիշենք 8-րդ և 9-րդ դասարաններում մեր քննարկած թեմաները:

Արտակարգ իրավիճակներից բնակչության և տարածքների պաշտպանությունն իրականացնում է պետական լիազոր մարմինը, որն այդ նպատակով համակարգում է պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների, կազմակերպությունների գործունեությունը:

Արդեն ուսումնասիրել ենք մեր հանրապետության տարածքում առավել տարածված աղետներին մվիրված թեմաները:

Երկրաշարժերը երկրակեղևում տեղի ունեցող բնական երևույթների հետևանք են: Երկրակեղևի ուժգին ցնցումները հանգեցնում են շենքերի և կառուցվածքների ավերման, մարդկային զոհերի: Երկրաշարժի էներգետիկ զնահատականը կատարվում է *մագնիտոդներով*: Երկրաշարժի ազդեցության չափը տվյալ տարածքում որոշվում է *բալերով*: Երկրաշարժերից պաշտպանության հիմնական հուսալի ուղին շենքերի և կառուցվածքների անհրաժեշտ սեյսմակայունության ապահովումն է: Կարևոր է նաև բնակչության համապատասխան պահելաձևը:

Սողանքները մեր երկրում տարածված երկրաբանական վտանգավոր երևույթ են: Անբարենպաստ երկրաբանական պայմաններով լանջերի վրա լեռնային ապարների սահքին նպաստում է խոնավության թափանցումը լանջի խորքը: Նման լանջերի վրա պետք է խուսափել լանջի բնական մակերևույթի ձևափոխումից և արհեստական խոնավացումից:

Սեղավները հետևանք են փուխը, ոչ ամուր մակերևութով լանջի վրա ջրի հոսանքների, որոնք առաջացնում են հողմնահարված մասնիկներ պարունակող սրընթաց հոսանքներ:

Հանրապետության տարածքում վտանգ են ներկայացնում նաև ջրհեղեղները, բնական հրդեհները, ստորերկրյա ջրերի բարձր և ցածր մակարդակները, օդերևութաբանական և ագրոօդերևութաբանական երևույթներից՝ կարկուտը, ցրտահարությունը, ուժեղ քամիները, երաշտը, մերկասառույցը, տեղատարափ անձրևները և այլն:

Տեխնաձին բնույթի աղետներից են հրդեհները և պայթյունները: Այրումը դադարեցնելու համար այրման գոտին սառեցնում են ջրով կամ լուծույթներով, մեկուսացնում փրփուրով կամ այլ նյութերով, այրմանը մասնակցող նյութերը ջրիկացնում են: Խիստ կարևորվում է հրդեհի դեպքում բնակչության ճիշտ պահել-լածելը:

Աշխարհում հայտնի են 6 *մլն-ից* ավելի քիմիական նյութեր, որոնց մեծ մասը թունավոր է: Ուժեղ ներգործող թունավոր նյութերի (ՌԻՆԹՆ) արտանետումը շրջակա միջավայր առաջացնում է կենդանական աշխարհի, օդի, ջրի թունավորում: Դրանք թողնում են ընդհանուր և հեղձուցիչ ազդեցություն: ՌԻՆԹՆ-ի ամպը կարող է տարածվել մեծ հեռավորությունների վրա: ՌԻՆԹՆ-ից մեզ մոտ տարածված են քլորը և ամոնիակը:

Հայտնի են քիմիական տարրեր, որոնց ատոմի միջուկը տրոհվում է՝ արձակելով անտեսանելի ճառագայթներ և նեյտրոններ: Դրանք բնորոշվում են իոնացնող և թափանցող հատկություններով: Իոնացնող ճառագայթները թափանցելով կենդանի օրգանիզմ, խախտում են նյութափոխանակության գործընթացները, հանգեցնում ծանր հիվանդությունների: Ճառագայթային խոցման աստիճանը կախված է ճառագայթահարման բաժնեչափից և տևողությունից: Ճառագայթահարումից պաշտպանվելու համար խիստ կարևոր է բնակչության կողմից վարվել-լածելի կանոնների պահպանումը:

Հարձակման ժամանակակից միջոցներ

Մարդկության ստեղծած հարձակման միջոցներից ամենասարսափելին զանգվածային կորուստներ և ավերածություններ պատճառող, խոցման մեծ հնարավորություններով օժտված **զանգվածային խոցման զենքն է:**

Զանգվածային խոցման զենքի վնասարար գործոնները կարող են որոշակի ժամանակամիջոցում կորուստներ պատճառել հակառակորդին և նրա վրա թողնել ուժեղ բարոյահոգեբանական ազդեցություն:

Գոյություն ունեցող հիմնական զանգվածային խոցման զենքերից են՝ միջուկային, քիմիական և կենսաբանական զենքերը:

Միջուկային զենք

Միջուկային զենքը պայթյունային գործողության զանգվածային ոչնչացման

զենք է, որը հիմնված է շրթայական միջուկային ռեակցիաների ժամանակ անջատվող ներմիջուկային էներգիայի օգտագործման վրա:

Միջուկային պայթյունի հետևանքով անջատվում է հսկայական էներգիա: Միջուկային պայթյունի խոցող գործոններն են՝ հարվածային ալիքը, լուսային ճառագայթումը, ներթափանցող ճառագայթումը, ռադիոակտիվ վարակումը, էլեկտրամագնիսական իմպուլսը:

Հարվածային ալիքը օդի խիստ սեղմված գոտի է, որը տարածվում է բոլոր ուղղություններով գերձայնային (330 մ/վրկ և ավելի) արագությամբ: Վերջինիս ազդեցությամբ առաջանում են շենքերի և կառուցվածքների զանգվածային ավերածություններ, մարդկային զոհեր և վիրավորներ:

Հարվածային ալիքից պաշտպանվելու համար կարող են օգտագործվել տեղանքի ծալքերը, ապաստարանները, նկուղները և այլ ամուր կառուցվածքներ:

Լուսային ճառագայթումը ճառագայթային էներգիայի հոսանք է, որն ընդգրկում է ուլտրամանուշակագույն, ինֆրակարմիր և այլ ճառագայթներ: Այն արդյունք է միջուկային պայթյունից առաջացած շիկացած նյութերի և շիկացած օդի (10000°C): Տարածվում է ակնթարթորեն և տևում տասնյակ վայրկյաններ:

Լուսային ճառագայթումը առաջացնում է մաշկի այրվածքներ, տեսողության կորուստ, համատարած հրդեհներ:

Միջուկային պայթյուն

Լուսային ճառագայթման ամմիջական ազդեցությունից կարելի է պաշտպանվել ստվեր առաջացնող ցանկացած արգելքի միջոցով: Այդ ազդեցությունը նվազեցնում է պակաս թափանցիկ օդը /փոշոտ, ծխոտված, մառախուղ, անձրև, ձնատեղում/:

Ներթափանցող ճառագայթումը միջուկային պայթյունի ժամանակ արձակվող գամմա ճառագայթների և նեյտրոնների հոսք է: Վերջինս իո-

նացնում է կենդանի օրգանիզմների կազմի մեջ մտնող ատոմները և մոլեկուլները: Արդյունքում՝ խախտվում են կենդանի օրգանիզմների կենսական ֆունկցիաները, հնարավոր են ողնաձուծի խոցում, ճառագայթային հիվանդություն:

Ներթափանցող ճառագայթումից մարդը կարող է լիովին պաշտպանվել ապաստարաններում և հակաճառագայթային թաքստոցներում: Իսկ բաց և հատկապես ծածկված ճեղքերը զգալիորեն նվազեցնում են այդ ազդեցությունը:

Միջուկային պայթյունի ամպից տեղացող ռադիոակտիվ նյութերով տեղի է ունենում մթնոլորտի մերձերկրյա շերտի, օդային տարածության և **տեղանքի ռադիոակտիվ վարակում**: Մարդկանց խոցման վտանգը ռադիոակտիվ վարակման շրջանում կարող է տևել շաբաթներ, ամիսներ: Տեղանքի վարակման մասշտաբները և աստիճանը կախված են պայթյունի հզորությունից և տեսակից, օդերևութաբանական պայմաններից: Պայթյունից առաջանում է հսկա ամպ՝ կազմված ռադիոակտիվ մասնիկներից: Ամպը տեղաշարժվում է քամու ուղղությամբ: Ամպից

անջատված ռադիոակտիվ մասնիկները, ընկնելով գետնին, առաջացնում են ռադիոակտիվ վարակման գոտի:

Բնակչության պաշտպանության համար կարևոր է սկզբնական շրջանում, հատկապես առաջին օրերին, պատասպարվել ապաստարաններում, հակաճառագայթային թաքստոցներում կամ նկուղներում:

Էլեկտրամագնիսական իմպուլսը տևում է վայրկյաններ: Այն տարածվում է էլեկտրալարերով:

Հնարավոր են կապի և էլեկտրական սարքավորումների խաթարումներ:

Քիմիական զենք

Քիմիական զենքը զանգվածային խոցման զենք է՝ հիմնված քիմիական նյութերի թունավոր հատկությունների վրա: Ջենքի հիմնական բաղադրամասերն են մարտական թունավոր նյութերը /ԹՆ/, դրանց տեղափոխման, կիրառման և կառավարման սարքերը:

Քիմիական զինամթերքի տարատեսակ է նաև երկակի (քիմար) զինամթերքը: Այն լիցքավորվում է երկու ոչ թունավոր բաղադրամասերով, որոնք զինամթերքն օգտագործելիս միախառնվում են, առաջացնում մարտական թունավոր նյութ: Երկակի զինամթերքի ստեղծումը հնարավորություն է տալիս ապահովել քիմիական զինամթերքի անվտանգ լիցքավորումը, փոխադրումը մեծ հեռավորությունների վրա և պաշարների ստեղծումը:

Տարածքը, որի սահմաններում ԹՆ-ի ազդեցության տակ տեղի են ունեցել

Քիմիական զենք

մարդկանց և գյուղատնտեսական կենդանիների զանգվածային ախտահարումներ, կոչվում է *քիմիական վարակման օջախ* /ՔՎՕ/: ՔՎՕ-ն և այն տարածքը, որի վրա նստել է ախտահարող խտությամբ վարակված օդի ամպը, կոչվում է *քիմիական վարակման գոտի*:

Ըստ մարդու օրգանիզմի վրա ազդեցության *ԹՆ-ը լինում են*.

Նյարդակաթվածային ազդեցության ԹՆ /VX, գարին, զոման/: Դրանք լինում են գոլորշու, կաթիլահեղուկային վիճակում, մարդու օրգանիզմ են թափանցում շնչառական, աղետամոքսային ուղիներով: Ախտահարում են նյարդային համակարգը: Կայուն են: Ախտահարման նշաններն են՝ թքարտադրություն, շնչառության դժվարություն, բիբերի նեղացում, սրտխառնություն, կաթվածահարություն: Դրանք ամենավտանգավոր ԹՆ-ն են: Դրանց շատ փոքր քանակը բավարար է մարդու ախտահարման համար:

Պաշտպանական միջոց են հակազագը և պաշտպանիչ հագուստը, իսկ ախտահարվածին ներարկվում է հակաթույն:

Մաշկաթարախային ներգործության ԹՆ /իպրիտ, լյուիզիտ/: Կաթիլահեղուկային և գոլորշանման վիճակում ախտահարում են մաշկը և աչքերը: Գոլորշին

ներշնչելիս ախտահարվում են շնչուղիները և թոքերը, վարակված սնունդ և ջուր ընդունելիս՝ մարսողական օրգանները: Առաջանում է օրգանիզմի թունավորում:

Այս ԹՆ-ի կիրառման պայմաններում անհրաժեշտ է պաշտպանվել հակազագով և պաշտպանիչ հագուստով:

Հեղձուցիչ ազդեցության ԹՆ-ը /ֆոսգեն, դիֆոսգեն/ օրգանիզմի վրա ազդում են շնչառական օրգանների միջոցով: Ախտահարման նշաններն են՝ քաղցրաման տհաճ համ բերանում, գլխապտույտ, հազ, թուլություն: Վարակման օջախից դուրս բերելուց հետո այդ զգացողությունները գրեթե վերանում են: Բայց դա խաբուսիկ է, ընդամենը գաղտնի շրջան, որին հաջորդում են լուրջ խանգարումներ: Տուժածին հազցնում են հակազագ, դուրս բերում վարակման շրջանից, տաք ծածկում են և ապահովում հանգիստը:

Ընդհանուր ազդեցության ԹՆ-ը /կապտաթթու, քլորցիան/ շատ թունավոր են՝ մահացու ազդեցության, ախտահարում են և՛ մաշկով, և՛ շնչառական, մարսողական ուղիներով: Տուժածին ներարկում են հակաթույն, երբեմն կատարում են արհեստական շնչառություն և շտապ տեղափոխում բուժկետ:

Գրգռիչ ազդեցության ԹՆ-ը /սի-էս, ադամսիտ/ առաջացնում են սուր այրոց և ցավ բերանում, կոկորդում ու աչքերում, արցունքազատում, շնչառության դժվարություն: Պաշտպանության համար օգտագործվում է հակազագ:

Հոգեքիմիական ազդեցության ԹՆ-ը /քի-զեթ/ ազդում են կենտրոնական նյարդային համակարգի վրա և առաջ բերում հոգեկան ու ֆիզիկական խանգարումներ /խլություն, կուրություն/: Պաշտպանության համար օգտագործվում է հակազագ: Այս ԹՆ-ով ախտահարվածի մարմնի վարակված մասերը պետք է մշակել օճառաջրով, աչքերը և քիթերանը մաքրել ջրով:

Կենսաբանական զենք

Կենսաբանական զենքը կենսաբանական միջոցներով հանդերձավորված հատուկ զինամթերքներն են ու մարտական սարքերը: Մարդկանց, գյուղատնտեսական կենդանիների և բույսերի խոցումը կատարվում է հիվանդաբեր միկրոօրգանիզմների և վերջիններիս մի մասի արտադրած թույներով: Բնորոշվում է վարակիչ հիվանդությունների առաջացմամբ, արագ տարածմամբ, երկարատևությամբ, գաղտնի շրջանով: Որոշվում է լաբորատոր հետազոտությունների միջոցով: Արտաքին միջավայրում մանրէներն ու թույները /տոքսինները/ դժվար են հայտնաբերվում: Կարող են օդի հետ թափանցել չհերմետիկացված շինություններ:

Միկրոօրգանիզմներից են.

Մանրէները հիվանդաբեր բուսական ծագման միաբջջիչ միկրոօրգանիզմներ են, կայուն են ցածր ջերմաստիճաններում, նույնիսկ բացասականներում: Որոշ տեսակները /սիբիրյան խոց, փայտացում առաջացնող/ արտաքին միջավայրում ստեղծում են պաշտպանիչ բաղանթներ, ինչը դժվարացնում է դրանց վարակազերծումը: Մանրէները առաջացնում են նաև ժանտախտ, խոլերա, բրուցելոզ և այլն:

Վիրուսները մանրագույն միկրոօրգանիզմներ են: Ի տարբերություն մանրէն-

րի, աճում և բազմանում են միայն կենդանի հյուսվածքներում: Առաջացնում են սև ծաղիկ, դեղին տենդ:

Ռիկետոսիաները ձևով և չափերով մոտ են մանրէներին, բազմանում են պարզ բաժանումով: Ապրում են միայն իրենց խոցած օրգանի հյուսվածքներում: Առաջացնում են բծավոր տիֆ, տենդ:

Սունկերը միաբջիջ և բազմաբջիջ օրգանիզմներ են: Լավ են տանում չորացումը, արևի լույսի և վարակազերծող նյութերի ազդեցությունը: Առաջացնում են կարդիոզ:

Տոքսինները /թույները/ որոշ մանրէների կենսագործունեության արդյունք են: Չորացած վիճակում իրենց թունավորությունը պահպանում են մինչև մի քանի ամիս: Առանձնապես թունավոր է բոտուլիզմի տոքսինը, որը մարդու օրգանիզմում առաջացնում է ծանր խանգարումներ:

Կենսաբանական զենք

Կենսաբանական զենքից մարդկանց և կենդանիների հիվանդացումը առաջ է գալիս վարակված օդը շնչելու, լորձաթաղանթի և վնասված մաշկի վրա մանրէներ ընկնելու, վարակված սննդի և ջրի օգտագործման, վարակված միջատների և տզերի խայթոցների, վարակված իրերին դիպչելու, վարակված մարդկանց հետ շփվելու հետևանքով և այլն:

Կենսաբանական զենքի *կիրառման նշաններն են՝*

- արկերի և ռումբերի պայթման խուլ ձայնը, ի տարբերություն սովորական զինամթերքի,
- պայթման տեղում զինամթերքի խոշոր բեկորների առկայությունը,
- հեղուկի կաթիլների և փոշենման նյութերի առկայությունը տեղանքում,
- զինամթերքի պայթման և բեռնարկղերի անկման վայրում միջատների և տզերի անսովոր կուտակումը,
- մարդկանց և կենդանիների զանգվածային հիվանդացումը:

Կենսաբանական զենքի կիրառումը վկայող նշանների դեպքում պետք է անմիջապես հազնել անհատական պաշտպանության միջոցներ՝ հակազագ, շնչադիմակ, դիմակ, մաշկի պաշտպանության միջոցներ: Բժշկական պաշտպանության միջոցներն են՝ վակցինաշիճուկային պատրաստուկները, հակաբիոտիկները և այլ դեղանյութեր, որոնք կիրառվում են վարակիչ հիվանդությունների հատուկ և ծայրահեղ կանխարգելման համար:

Կենսաբանական խոցումն իրականացվում է աերոզոլներով օդի վարակմամբ, միջատների, կրծողների միջոցով վարակի տարածմամբ, տարբեր զինամթերքներով, փոշիներով, ջրի և սննդի թունավորմամբ:

Վարակիչ հիվանդությունների կանխարգելման համար կիրառվում են մի շարք դեղամիջոցներ, իսկ մանրէաբանական միջոցների վտանգազերծման համար՝ հատուկ քիմիական նյութեր:

Հարձակման ժամանակակից սովորական զենքեր

Հարձակման սովորական միջոցները հիմնված են պայթուցիկ նյութերի և հրկիզվող խառնուրդների էներգիայի վրա /ավիացիոն ռումբեր, ականներ, տորպեդներ, հրթիռներ/:

Գերճշգրիտ զենքը /ԳՁ/ ունի նշանակետին հասնելու բարձր ճշգրտություն (օրինակ՝ թևավոր հրթիռները): Թևավոր հրթիռները զինված են համակցված կառավարման բարդ համակարգով, որը ուղղորդում է հրթիռի թռիչքը համաձայն նախօրոք կազմված քարտեզի: Թռիչքի նախապատրաստման համար անհրաժեշտ ողջ տեղեկատվությունը՝ տեղադրված հրթիռակողի համակարգչի հիշողության վրա, կազմված է երկրի հետախուզական արհեստական արբանյակների տրվյալներով: Հաշվի է առնվում նաև տեղանքի ռելիեֆը: Կառավարման համակարգի օգնությամբ թռիչքն իրականացվում է ցածր բարձրությունների վրա, որը դժվարացնում է հրթիռի հայտնաբերումը:

Գերճշգրիտ զենքի թվին են պատկանում նաև կառավարվող բալիստիկ հրթիռները, ավիացիոն ռումբերը և պարկուճները, հրետանային արկերը, տորպեդները, հետախուզահարվածային, զենիթային և հակատանկային հրթիռային համալիրները:

Ջանգվածային խոցման զենքի արդյունավետություն ունեն ծավալային պայթյունի զինամթերքը և գնդիկավոր ավիառումբերը:

Ծավալային պայթյունի զինամթերքներում /կամ վակուումային ռումբերում/ որպես մարտական լիցք օգտագործվում են հեղուկ ամֆաջրածնային վառելիքներ: Վերջիններով լցված բեռնարկը օդում բացվում է, խառնուրդը դուրս է հոսում: Առաջանում է գազային ամպ, որը պայթեցվում է հատուկ պայթուցիչով և բռնկվում:

Վակուումային ռումբ

Ծագած գերձայնային արագությամբ տարածվող հարվածային հզոր ալիքը ավերում, ամայացնում է ավելի քան 1 հա տարածություն: Ջերմաստիճանը հասնում է մինչև 3000°C: Իր ավերիչ ուժով համեմատելի է մարտավարական միջուկային զինամթերքների հետ: Պայթյունը կարող է հանգեցնել մարդկանց մահացու տարբեր վնասվածքների:

Պաշտպանության միջոցառումները գրեթե անարդյունավետ են, որը, թերևս, հիմք է հանդիսացել ՄԱԿ-ի կողմից զենքի այս տեսակի արգելման պահանջի:

Գնդիկավոր ավիառումբերը լինում են թենիսի գնդակից մինչև ֆուտբոլի գնդակի չափ և պարունակում են 300-ից ոչ պակաս մետաղյա կամ պլաստմասսայե 5–6 մմ տրամագծով գնդիկներ: Որոշ ռումբեր պարունակում են մի քանի հարյուրից մինչև

մի քանի հազար մամանատիպ գնդիկներ, խորանարդիկներ, ասեղներ, նետեր: Նետվում են հատուկ փաթեթներով՝ ծածկելով 160–250 հազար մ² մակերես:

Հրկիզող զենքերը հրկիզող նյութերն ու խառնուրդներն են, որոնց այրումն առաջացնում է բարձր ջերմաստիճան: Դրանց թվում են՝

նապալմը բենզինի և թանձրացնող փոշու խառնուրդ է՝ բոցավառման բարձր աստիճանով, այրման օջախի ջերմությունը հասնում է 1200°C: Կաշուն է, այրվում է նույնիսկ ջրային մակերևույթի վրա,

Վակուումային ռումբի պայթյունը

նույնիսկ բետոնը և աղյուսը, այրվում է երկաթը,

սպիտակ ֆոսֆորը կիսաթափանց պինդ, թունավոր մոմանման նյութ է: Ինքնայրվող է, ջերմաստիճանը՝ 900–1200°C: Օգտագործվում է նապալմի և հրահեղի կազմում որպես ինքնաբոցավառվող բաղադրիչ:

Հրկիզող զենքը օգտագործվում է որպես ավիառումբ, պարկուճ, հրետանային զինամթերք, հրանետ, նռնակ: Դրանք առաջացնում են ծանր այրվածքներ, այրուտներ: Շիկացած օդը մարդու վերին շնչառական ուղիներում առաջացնում է այրվածքներ:

Եթե հրկիզող նյութերն ընկնում են հագուստի վրա, ապա դրանք պետք է արագ դեն նետել կամ ծածկել թևքով, շորի եզրով: Իսկ հրախառնուրդի դեպքում պետք է ծածկել բրեզենտով, բաճկոնով, ընկղմվել ջրի մեջ կամ գլորվել հողի վրա:

Խոցման ոչ ավանդական զենքեր

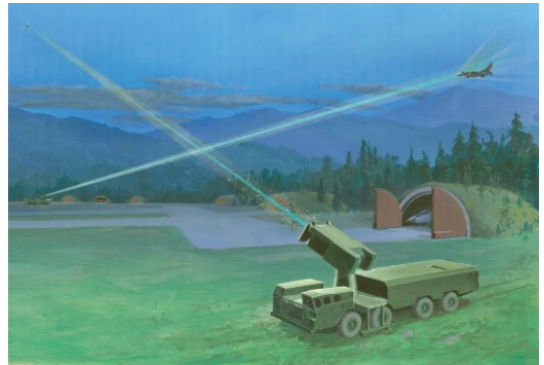
Գիտության և տեխնիկայի զարգացմանը զուգընթաց ստեղծվում են նոր ֆիզիկական սկզբունքների վրա հիմնված նոր զենքեր՝ ճառագայթային, երկրաֆիզիկական, բիոտիկական, տեղեկատվական, ինֆրաձայնային, էթնիկական և այլն: Ժամանակակից զենքերի սկզբունքորեն նոր համակարգերի ստեղծումը հանգեցնում է նույնիսկ «Աստղային պատերազմներ» վարելու մեթոդների մշակման:

Ներկայացնենք բնակչության խոցման այդ նոր զենքերից մի քանիսը:

Լազերային զենք. ճառագայթային զենքի տեսակ է, լույսի արագությամբ էլեկտրամագնիսական էներգիայի ճառագայթման օպտիկական զենքերատուր: Այն կարող է նեղ ուղղորդված փնջով բարձր էներգիա ճառագայթել: Լազերի խոցող

հրահեղը կազմված է նավթամթերքներից, վրան ավելացրած փոշենման մագնեզիում, հեղուկ ասֆալտ և ծանր յուղեր: Այրման ջերմաստիճանը բարձր է՝ 2800°C, թերմիտային կազմերը խառնուրդներ են երկաթից, ալյումինից, որոնց ավելացված են բարիումի սելիտրա, ծծումբ և կապակցողներ: Այրվում են առանց օդի մուտքի: Ջերմաստիճանը 3000°C է, որից ճաքճքում են

գործողությունն արտահայտվում է ճառագայթահարվող մակերեսի ջերմաստիճանի ակնթարթային բարձրացումով, որի հետևանքով տեղի է ունենում խոցման օբյեկտի հալում, այրում, գոլորշիացում, մարդկանց կուրացում և թերմիկ այրվածքների առաջացում: Լազերային զենքերը կարող են արդյունավետ խոցել տիեզերական սարքերը, օդային նշանակետերը, հրթիռների ինքնանշանառման գլխիկները և այլն:

Լազերային զենք

Բիոտիկական զենքեր. կառուցված են այնպիսի միջոցների օգտագործման սկզբունքով, որոնք մարդկանց վերածում են ինքնուրույն մտածողությունից զուրկ և կույր կամակատարների: Կարող են կիրառվել հոգեբանագրգռիչ մարտական զեներատորներ, որոնք կարող են նեղ ուղղորդված ազդեցությամբ խոցել մարդկանց կենսական կարևոր ֆունկցիաները, շնչառությունը, սիրտ-անոթային համակարգը և այլն: Կարող են կիրառվել հոգեբանական ազդեցության համակարգչային տեխնոլոգիաներ, որոնք անցնելով մարդու գիտակցության մեջ՝ հնարավորություն են տալիս ճշգրիտ կանխորոշել և կարգավորել նրա հոգեբանական ու ֆիզիկական վիճակը:

Երկրաֆիզիկական զենքեր. ընդգրկում են ռազմական նպատակներով երկրի քարոլորտում, ջրոլորտում և մթնոլորտում տեղի ունեցող գործընթացների վրա ազդելու միջոցները: Դրանք այն միջոցներն են, որոնք առաջացնում են երկրաշարժեր, փլուզումներ, սողանքներ, սելավներ, երաշտ, երկարատև անձրևներ և այլ բնական վտանգավոր երևույթներ, օգոնային շերտի արհեստական խախտում: Դրանք հանգեցնում են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների ազդեցության հետևանքով մարդկանց, կենդանիների և բույսերի ախտահարման:

Տեղեկատվական զենք. բնակչության և զինված ուժերի անձնակազմի վրա ազդելու համար կարող են կիրառվել տիեզերական հեռարձակիչներ և իրականացնել պարբերական համակարգված հաղորդումներ, որոնք պետք է ազդեն ոչ թե մարդկանց գիտակցության, այլ էմոցիաների վրա: Խեղաթյուրող, բայց ճշմարտանման տեղեկատվության խելացի հեռարձակումները, պայթյունավտանգ իրավիճակների հնարավոր մոնտաժումը կարող են վերածվել հարձակման հզոր միջոցի՝ հանգեցնելով իրավիճակի անկայունության:

Արդեն շրջանառության մեջ է դրված այսպես կոչված «Տեղեկատվական պատերազմ» արտահայտությունը, որի հիմնական նպատակն է մարդկային զանգվածների վարքագծի փոփոխությունը:

Խոցման ոչ ավանդական ցուցանիշներ ունեցող զենքերի ստեղծումը հրատապ է դարձնում դրանցից բնակչության պաշտպանության միջոցների և եղանակների մշակումն ու իրականացումը:

ՅԻՇԻՐ

1. Նախորդ դասարաններում անցած՝ հանրապետության տարած-

քում առավել տարածված վտանգավոր աղետները և դրանցից պաշտպանվելու միջոցառումները:

2. Բեզ շրջապատող մարդկանց և քո գիտելիքներից ու իրազեկությունից է կախված զանգվածային խոցման միջոցների և հարձակման ժամանակակից զենքերի աղետալի հետևանքների նվազեցման ու հաղթահարման արդյունավետությունը:

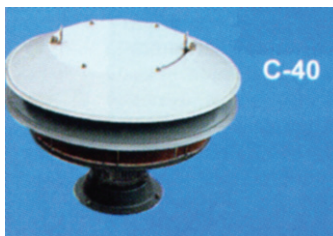
ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնութագրի՛ր միջուկային պայթյունի խոցող գործոնները:
2. Ի՞նչ է քիմիական ախտահարման օջախը:
3. Դասակարգի՛ր թունավոր նյութերն ըստ մարդու օրգանիզմի վրա ունեցած ազդեցության:
4. Ներկայացրո՛ւ կենսաբանական զենքի բնութագիրը:
5. Թվարկի՛ր կենսաբանական զենքի կիրառման հայտանիշները:
6. Ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում հարձակման սովորական միջոցները:
7. Թվարկի՛ր խոցման ոչ ավանդական զենքերը:

Ազդարարման միասնական համակարգ

Արտակարգ իրավիճակներում /ԱԻ/ և ռազմական դրության ժամանակ բնակչության պաշտպանության համար անհրաժեշտ է կատարել միջոցառումներ, որոնք *իրականացվում են՝*

1. վաղօրոք և
2. արտակարգ իրավիճակների անմիջական սպառնալիքի կամ ծագման դեպքում:

Արդյունաբերական շշակներ

Առաջին խմբի միջոցառումներից են՝

- հնարավոր ԱԻ-ի կանխումը և հետևանքների նվազեցումը,
- արտակարգ իրավիճակներում բնակչության վարքի կանոնների ուսուցումը:

Երկրորդ խմբի միջոցառումների թվում է՝ կառավարման համա-

պատասխան մարմինների, վթարափրկարարական կազմավորումների և բնակչության ազդարարումը ԱԻ-ի սպառնալիքի կամ ծագման մասին:

Բնակչությանը ազդարարում են հակառակորդի կողմից խոցման ժամանակակից միջոցների մոտակա կիրառման դեպքում, որին պետք է հետևի բնակչության պատասպարումը կամ պաշտպանական այլ գործողությունների կատարումը: Բնակչությանը ազդարարում են նաև բնական աղետի սպառնալիքի կամ ծագման, արտադրական աղետի /քիմիական, ճառագայթային և այլն/ մասին: Դրան բնակ-

չությունը պետք է անմիջապես արձագանքի համապատասխան պաշտպանական գործողություններով: Իսկ այդ գործողությունների բնույթին, կատարմանը բնակչությունը իրազեկված է արդեն նախօրոք: Ազդարարման ժամանակ հաղորդվում են նաև ԱԻ-ի մասին որոշ անհրաժեշտ մանրամասներ:

Ազդարարման համար օգտագործվում են համապետական, մարզային, տեղական ձեռնարկությունների, ուսումնական հաստատությունների ռադիոհեռարձակման և հեռուստատեսային ցանցերը: Լուրջ վտանգների դեպքում օգտագործվում են նաև *ձեռնարկությունների և ավտոտրանսպորտի* հզոր շչակները, որոնք արձակում են ընդհատվող սուլոց: Այն ազդանշան է՝ «*Ուշադրություն՝ն բոլորին*»: Սա նշանակում է, որ բոլորը պետք է անմիջապես միացնեն հեռուստացույցները, ռադիոընդունիչները և լսեն տեղական իշխանությունների հաղորդագրությունները:

Տեղեկատվական կենտրոնները ԱԻ-ի ողջ ընթացքում պետք է աշխատեն շուրջօրյա ռեժիմով, իսկ բնակչությունը չպետք է անջատի հեռուստացույցները և ռադիոընդունիչները:

ԱԻ-ի յուրաքանչյուր դեպքի համար տեղական իշխանությունները ՀՀ արտակարգ իրավիճակների նախարարության փրկարար ծառայության մարմինների հետ համատեղ նախօրոք պատրաստում են տեքստային հաղորդագրությունների տարբերակներ:

Օրինակ, ***վթար է տեղի ունեցել քիմիական օբյեկտում: Ինչպիսի՞ տեղեկատվություն է պետք բնակչությանը:***

Հնարավոր է այսպիսի տարբերակ.

«Ուշադրություն, խոսում է արտակարգ իրավիճակների նախարարության փրկարար ծառայության Ն քաղաքի բաժինը: Քաղաքացիներ՝, քիմիական գործարանում տեղի է ունեցել վթար քլորի արտանետումով: Վարակված օդի ամպը տարածվում է դեպի արևելք: Քիմիական վարակման գոտում են Ս. և Մ. համայնքները: Տվյալ համայնքների բնակիչներին՝ դուրս չգալ շինություններից, փակել դռները և լուսամուտները, հերմետիկացնել բնակարանները: ԱԻ-ի մասին հաղորդել հարևաններին: Հետագայում գործել համաձայն մեր ցուցումների»:

Այս հաղորդումը 5 րոպե ընդմիջումով կրկնվում է մի քանի անգամ:

Օդային, քիմիական կամ ճառագայթային վտանգի դեպքում սկզբում շչակներն արձակում են ընդհատվող սուլոց՝ «*Ուշադրություն՝ն բոլորին*», որին արդեն հետևում է անհրաժեշտ տեղեկատվությունը:

Ճիշտ կազմակերպված ազդարարման շնորհիվ մեծանում է օպերատիվությունը, որը շատ կարևոր է ժամանակի անտեղի կորստի իմաստով:

Տեղեկատվության բացակայությունը հանգեցնում է ասեկոսեների և նույնիսկ տազնապի տրամադրությունների:

Վտանգավոր օբյեկտներում /ՀԱԷԿ, քիմիական վտանգավոր ձեռնարկություններ, հիդրոհանգույցներ և այլն/ վթարներն օպերատիվ ազդարարելու համար ստեղծվում են ազդարարման տեղային /լոկալ/ համակարգեր, որոնք հանդիսանում են կենտրոնացված ազդարարման տարածքային համակարգի մասը: Սրանց առավելությունն առաջին հերթին օպերատիվությունն է: Կրիտիկական իրավիճակում հերթապահի դիսպետչերն ինքն է ընդունում որոշում և անմիջապես արձակում շչակ:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք ժամանակին բնակչության ազդարարման էությունը:
2. Ներկայացրե՛ք ԱԻ-ի մասին տեքստային տեղեկատվությունները:
3. Ի՞նչ է ազդարարման տեղային համակարգը:

Պաշտպանական կառույցներ

Հակառակորդի հարձակման միջոցներից, ինչպես նաև տարբեր արտակարգ իրավիճակներում պաշտպանության հուսալի միջոցներից են պաշտպանական կառույցները:

Վերջիններիս բնույթն են՝

- ստորգետնյա հատուկ շինությունները՝ ապաստարաններ, հակաճառագայթային թաքստոցներ, պարզագույն կառույցներ՝ նկուղներ, կիսանկուղներ և խորացված տարածքներ, հանքախորշեր, ստորգետնյա անցումներ, մետրոպոլիտեն,

- բնակելի ֆոնդի տարածքները /առաջին հարկի տարածքներ՝ հարմարեցված որպես հակաճառագայթային թաքստոցներ, նկուղներ, կիսանկուղներ/:

Բնակչության պատսպարման համալիր միջոցառումներն *ընդգրկում են՝*

- պաշտպանական կառույցների վաղօրոք շինարարությունը,
- պաշտպանական կառույցների պահպանումը պատրաստի վիճակում,
- պաշտպանական կառույցների նպատակային օգտագործման կազմակերպումը,
- արագ կառուցվող ապաստարանների և հակաճառագայթային թաքստոցների շինարարության կազմակերպումն ու ապահովումը պատերազմի սպառնալիքի դեպքում:

Խաղաղ ժամանակ պաշտպանական կառույցները կարող են օգտագործվել այլ նպատակներով՝ տնտեսական, մշակութային, սպորտային և այլն: ՊԿ-ի այդ օգտագործումը /բացառությամբ մետրոպոլիտենի/ թույլատրելի է ՊԿ-ի ծավալի 40 տոկոսի չափով և ազատման ժամկետը պետք է լինի ոչ ավելի, քան մեկ ժամ:

Պաշտպանական կառույցները տարբերվում են *կառուցման ժամկետներով՝*

- խաղաղ ժամանակ կառուցվող ապաստարաններ և հակաճառագայթային թաքստոցներ,
- արագ կառուցվող ապաստարաններ,
- արագ կառուցվող թաքստոցներ:

Պաշտպանական կառույցների տեղաբաշխումը կատարվում է համաձայն բնակավայրերի հեռավորության և բնակչության խտության:

Ապաստարաններն ըստ տեղադրման վայրի *լինում են՝*

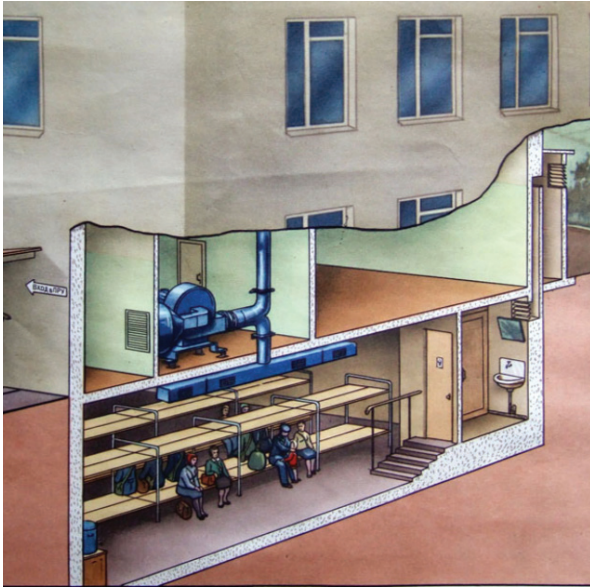
- ներկառուցված (գտնվում են շենքերի նկուղային հարկերում),
- առանձին (կառուցվում են շենքերից դուրս):

Ապաստարանները տեղադրվում են առավել խիտ բնակեցված տարածքներին

մոտ, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում բնակիչները շուտ հասնեն ապաստարան:

Ապաստարանները ներառում են հիմնական /հատվածամաս և նախամուտք-անցախուցեր/ և օժանդակ /գտիչ-օղափոխիչ խուցեր, սանիտարական հանգույցներ, դիզելային էլեկտրակայաններ, պաշտպանված մուտքեր և ելքեր/

Ներկառուցված ապաստարան

շինություններ: Ունեն լուսավորման համակարգ, կապի և ազդարարման սարքավորումներ: Կապի պահուստային միջոց է ռադիոկայանը:

Բոլոր ապաստարանների ելքերից մեկը սարքավորված է որպես վթարային: Այն ստորերկրյա անցք է՝ մոտակա շենքերից հենու, որը վերջանում է ամուր ելքով: Ջրամատակարարումն իրականացվում է արտաքին ջրատար ցանցից: Սակայն անհրաժեշտ է նաև խմելու ջրի վթարային պաշար համապատասխան տարողություններում:

Արտաքին օդով շինությունն ապահովվում է երկու ռեժիմով՝

- մաքուր օդափոխման, երբ օդը

մաքրվում է ռադիոակտիվ փոշուց,

- գտիչ-օղափոխման, երբ օդը մաքրվում է բունանյութերից և կենսաբանական նյութերից:

Բնակչության պատսպարումն ապաստարաններում կատարվում է համապատասխան ազդարարումով, իսկ տեղավորումը՝ ապաստարանի պարետի ցուցումով: Ազդարարման շշակի արձակումից որոշ ժամանակ անց մուտքն ապաստարան դադարեցվում է, դռները փակվում են:

Ապաստարանում գործում են սահմանված ռեժիմ և կարգ: Ապաստարանից դուրս գալ կարելի է միայն պարետի կամ հերթապահի թույլտվությամբ՝ դրսում իրադրությունը պարզելուց հետո:

Ապաստարանի փլուզման կամ վնասման դեպքում, չսպասելով դրսից օգնության, պարետը կազմակերպում է պատսպարվածների տարահանումն ապաստարանից: Տարահանումը կատարվում է այսպիսի հերթականությամբ. նախ դուրս են գալիս մի քանի հոգի, որոնք սկզբում օգնում են ինքնուրույն չհարժողներին, ապա՝ երեխաներին: Այնուհետև տարահանվում են մնացածները:

Հակաճառագայթային թաքստոցները պաշտպանում են մարդկանց շնչառական օրգանները, մաշկը և հագուստը ռադիոակտիվ նյութերից, լուսային ճառագայթումից, թափանցող ճառագայթումից և հարվածային ալիքից:

Որպես հակաճառագայթային թաքստոց կարելի է հարմարեցնել շենքերի նկուղ-

ները, ներքնատները, մառանները, բանջարբոստանային պահեստները, բնակելի և արտադրական շենքերի ցուկոլային և առաջին հարկերում շինությունները և լեռնային փորվածքները:

Թաքստոցում սարքավորում են շինություններ՝

- մարդկանց նստելու և քնելու համար,
- սանիտարական հանգույցի, օդափոխման կայանքի, աղտոտված վերնազգեստի պահպանման համար:

Թաքստոցը պետք է ունենա նվազագույնը երկու մուտք:

Ջրամատակարարումն իրականացվում է արտաքին և ներքին ջրամատակարարման ցանցերից: Վերջինների բացակայության դեպքում տեղադրում են ջրի բաքեր:

Էլեկտրամատակարարումը կատարվում է արտաքին ցանցից: Նախատեսվում են նաև լուսավորման վթարային աղբյուրներ՝ կուտակիչներ, գեներատորներ, դիզելային վառելիքով փոքր էլեկտրակայաններ:

Տեղադրվում են բարձրախոսներ, հնարավորության դեպքում՝ նաև հեռախոս և ռադիոմիջոցներ:

Մարդկանց մուտքը թաքստոց կատարվում է արագ, կազմակերպված:

Ռադիոակտիվ տեղումների կամ վտանգի դեպքում պետք է խստորեն հետևել անվտանգության կանոններին, այն է՝

- օդաքաշ տուփերի սողնակները չբացել,
- թաքստոցներն օդափոխել յուրաքանչյուր 5–6 ժամը մեկ՝ օդաքաշ տուփերի սողնակները բացելով 15–20 րոպեով,
- օդափոխման ժամանակ հազնել շնչառական օրգանների պաշտպանիչ միջոցները,
- դռները կիպ փակել, բացառելով միջանցիկ քամիները,
- սնունդ և ջուր ընդունելու ժամանակ դռները չբացել,
- վարակված տարածք դուրս գալիս հազնել անհատական պաշտպանության միջոցները,
- սնունդը և ջուրը պահել հերմետիկ փաթեթներում:

Պարզագույն տիպի հակաճառագայթային թաքստոցների կարելի է հարմարեցնել տարբեր փակ շինություններ և բաց ճեղքեր: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է առաջին հերթին բարելավել դրանց պաշտպանիչ հատկությունները, հերմետիկացնել դրանք, ապահովել պարզագույն օդափոխություն: Պետք է ամրացնել տան նկուղի ծածկը, դռների և լուսամուտների ոչ պիտանի բացվածքները լցափակել ավազով լի պարկերով, աղյուսով կամ ուղղակի հողով: Ծածկերի վրա փռել խա-

Բնակչության պատսպարումը ապաստարանում

րամի, ավագի 60–70 սմ-ոց շերտ, արտաքին պատերի շուրջը հող լցնել: Մուտքի սկզբնամասում հերմետիկ դռնով նախամուտք սարքավորել, ապահովել բնական օդափոխություն:

Նույն ձևով են հարմարեցվում շենքերի ներքնատները, մառանները, տների առաջին հարկերը:

Ոչ վատ պաշտպանություն կարող են ապահովել պարզագույն թաքստոցները՝ ճեղքերը: Բաց տեղանքի համեմատությամբ այդ ճեղքերը 1,5–2 անգամ նվազեցնում են հարվածային ալիքի, լուսային ճառագայթման ազդեցությունը: Իսկ ճեղքը փակելու դեպքում այդ նվազեցումը դառնում է արդեն 2,5–3 անգամ:

Բաց ճեղքը գետնի մեջ փորված խրամատ է 1,8–2 մ խորությամբ և 1,1–1,2 մ լայնությամբ:

Ծածկված ճեղքեր ստանալու համար բաց ճեղքերը ծածկվում են գերաններով, երկաթբետոնյա սալերով, մետաղյա գլանվածքով:

ՀԻՇԻՐ

1. Ռադիոակտիվ տեղումների դեպքում անվտանգության կանոնները:
2. Պարտադիր է սնունդն ու ջուրը պահել հերմետիկ փաթեթներում:
3. Թաքստոցի օդափոխման դեպքում հազնել շնչառական օրգանների պաշտպանիչ միջոցները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Տվե՛ք ներկառուցված և առանձին կառուցված ապաստարանների բնութագիրը:
2. Ներկայացրե՛ք ապաստարաններում վարքի կանոնները:
3. Ինչո՞վ են տարբերվում հակաճառագայթային թաքստոցները ապաստարաններից:
4. Ներկայացրե՛ք պարզագույն թաքստոցների պաշտպանական հատկությունները:

ԱՌԱՋԻՆ ԲՈՒԺՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐ

Վիրակապական նյութեր

Վիրակապեր

Վիրակապ դնելը առաջին բուժօգնության կարևոր և հաճախակի կատարվող գործողություններից է: Վիրակապերը լինում են փափուկ և կոշտ: **Կոշտ** վիրակապերը գիպսային կապերն են, որոնք առաջին օգնության ժամանակ չեն օգտագործվում: **Փափուկ** վիրակապերը բինտային կամ այլ փափուկ գործվածքներով դրվող վիրակապերն են: Վիրակապերը դրվում են բուժման և կանխարգելիչ նպատակներով: Բուժման նպատակով դրվող վիրակապերը դրվում են քսուքի կամ հեղուկի տեսքով՝ դեղորայքի հետ: Կանխարգելիչ վիրակապերի հիմնական նպատակն է՝ դադարեցնել արյունահոսությունը, պաշտպանել վերքը տարբեր վարակներից, ինչպես նաև ամրացնել վիրակապական նյութերը և բեկակալները, կանխել այտուցը:

Վիրակապելիս պետք է պահպանել հետևյալ **սկզբունքները՝**

- վիրակապումից առաջ և հետո պետք է լվանալ ձեռքերը,
- վիրակապման ընթացքում տուժածի մկանները պետք է լինեն առավելագույն չափով թուլացած,
- վերջույթը վիրակապել այն դիրքում, որում այն պետք է գտնվի վիրակապումից հետո,
- վիրակապման ժամանակ պետք է կանգնել տուժածի դիմաց՝ նրա վիճակը վերահսկելու նպատակով,
- վերքը ծածկել վարակազերծ անձեռոցիկով՝ մոտ 2 սմ ծավալվելով վերքի շուրջ,
- վերջույթների վրա վիրակապ դնելիս վիրակապումը պետք է սկսել նեղ մասից,
- վիրակապը դնելուց հետո պարբերաբար պետք է ստուգել արյան շրջանառությունը վիրակապից ներքև՝ այն համեմատելով առողջ կողմի հետ (դա կատարվում է պարբերաբար՝ 10 րոպեյն մեկ):

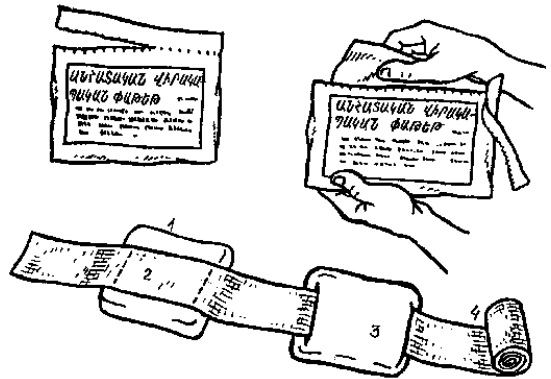
Վիրակապական նյութերը լինում են տարբեր տեսակի և չափսերի: Առավել հաճախ օգտագործվում են անձեռոցիկներ, կաշուն ժապավեններ, կաշուն սպեղանիներ, փաթոթային վիրակապեր (բինտեր), անհատական վիրակապական փաթեթ, առաձգական (էլաստիկ) վիրակապ, եռանկյունաձև վիրակապ, պարսատիկներ, խողովակաձև վիրակապ և այլն:

Բոլոր վիրակապերը լինում են վարակազերծ (ստերիլ) և ոչ վարակազերծ:

Վիրակապի լայնության ընտրությունը կախված է վերքի տեղակայումից: Մատները վիրակապում են 2,5 սմ լայնության բինտով, ափը կամ ոտնաթափը՝ 5 սմ, բազուկը՝ 5 կամ 6 սմ, ազդրը՝ 7,5 կամ 9 սմ, իսկ իրանը՝ 10 կամ 15 սմ լայնության բինտով:

Եթե անհրաժեշտ է լինում կանխել այտուցը, ապա ճնշում գործադրելու համար կիրառվում են **առաձգական (էլաստիկ) վիրակապեր**:

Վիրակապումը բինտային վիրակապով: Անհատական վիրակապական փաթեթը (**առաջին օգնության զինվորական փաթեթը**) պարունակում է երկու անձեռոցիկ: Անձեռոցիկներից մեկն ամրացված է բինտին, իսկ մյուսը շարժվում է բինտի երկարությամբ: Անշարժ անձեռոցիկը դրվում է վերքի վրա: Վիրակապի մեկ փաթույթից հետո, վեր-

Անհատական վիրակապական փաթեթ

Մաշկային վիրակապ

Պարուրած վիրակապ

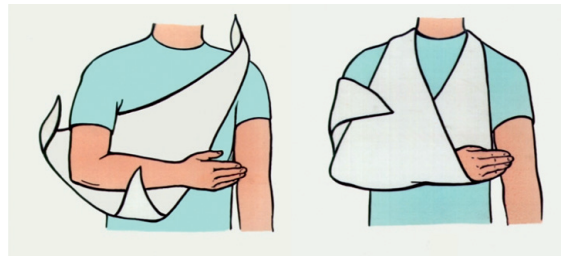

Ութաձև և հասկաձև վիրակապեր

քի վրայով անցնելիս, առաջին անձեռոցիկը ծածկում են երկրորդով: Այս դաշտային վիրակապն օգտագործվում է նաև մուտքի ու ելքի անցքով թափանցող հրազենային վերքերի դեպքում: Անշարժ անձեռոցիկը դնում են վերքերից մեկի, շարժականը՝ մյուսի վրա և վիրակապում:

Բինտերով վիրակապելիս գլանակը պետք է պահել այնպես, որ փաթույթի ներքին մակերեսը դառնա վիրակապի արտաքին երես: Իսկ վիրակապի ամեն մի նոր պարույրը պետք է ծածկի նախորդի մոտավորապես 2/3 մասը:

Ամենատարածված բինտային վիրակապերից են՝ **պարուրած վիրակապը**, **ութաձև վիրակապը**, **դաստակի կամ ոտնաթափի վրա դրվող վիրակապը**, **հասկաձև**

Շռանկյունաձև վիրակապ

վիրակապը, աչքի վրա դրվող վիրակապը, գլխի քսասկածն վիրակապը և այլն:

Պատերազմական իրավիճակներում մեծ կիրառություն ունեն նաև **եռանկյունածն** վիրակապը և **պարսատիկները**: Եռանկյունածն վիրակապն իրենից ներկայացնում է գլխաշորի չափ եռանկյունածն կտոր, որը հիմնականում օգտագործվում է վնասված մասի անշարժացման կամ բեկակալների ամրացման համար: Այն ունի հիմք, գագաթ և երկու ծայր: Եռանկյունածն վիրակապով կարելի է իրականացնել ինչպես ուսահողի, կոնքի շրջանի, այնպես էլ իրանի ցանկացած մասի վիրակապումը: Նույն հնարավորություններն ունեն նաև երկու և երեք կապերով պարսատիկները:

Առաջին բուժօգնության դեղարկղիկ: Անհատական դեղարկղիկը պարունակում է զինծառայողների նախապահպանության և զանգվածային խոցման զենքի ազդեցության հետևանքների բուժման, ճառագայթահարման սկզբնական ռեակցիան նվազեցնող դեղամիջոցներ, ինչպես նաև ցավազրկող դեղամիջոցներ: Դեղարկղիկի պարունակությունը դրված է բնիկների բաժանված պլաստմասսայե տուփի մեջ:

Դեղարկղիկում կա սրսկիչ պարկուճ (կարմիր կափարիչով), որը պարունակում է հակաթույն (անտիդոտ):

Սրսկիչ պարկուճի օգտագործման համար անհրաժեշտ է այն հանել դեղարկղիկից, ձախ ձեռքով բռնել փողրակի եզրավոր օղակից, աջով՝ իրանից, իրանը պտտել մինչև վերջ, հանել կափարիչը և սրսկիչ պարկուճը փողրակից բռնելով՝ ասեղը մինչև փողրակը մտցնել մարմնի փափուկ մասի մեջ՝ դրա համար հարմար և մատչելի տեղում: Պարկուճի իրանը սեղմել մատներով, դուրս մղել պարունակությունը և սեղմած մատները չբացելով՝ հանել ասեղը:

Շտապ դեպքերում կարելի է դեղը ներարկել հագուստի վրայից:

Մոտոհրաձգային ջոկի հրաձիգ-սանիտարն ունի նաև սանիտարական պայուսակ՝ վիրակապական նյութերով և առաջին անհրաժեշտության դեղամիջոցներով:

ՅԻՇԻՐ

1. Վիրակապումից առաջ և հետո պետք է լվանալ ձեռքերը:
2. Վնասված վերջույթը վիրակապել այն դիրքում, որում այն պետք է գտնվի վիրակապումից հետո:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վիրակապերի ի՞նչ տեսակներ գիտեք:
2. Մարմնի տարբեր մասերին ի՞նչ չափսի վիրակապեր են դրվում:
3. Որո՞նք են վիրակապման հիմնական սկզբունքները:
4. Ինչպիսի՞ քինտային վիրակապեր կան:
5. Վիրակապման հմտություն ձեռք բերելու նպատակով պարբերաբար կատարե՞ք վիրակապման փորձեր:

Վարակիչ հիվանդություններ

Հասկացություն վարակիչ հիվանդությունների մասին

Վարակիչ հիվանդություններն առաջանում են որոշակի կենդանի հարուցիչներից և վարակված օրգանիզմից փոխանցվում առողջին, ինչպես նաև հակում ունեն զանգվածային (համաճարակային) տարածման: Այդպիսի հարուցիչներն անգեն աչքով տեսանելի չեն:

Հարուցիչները կենդանի բջջից դուրս կյանք չունեն: Վարակիչ հիվանդություններն առաջանում են օրգանիզմի մեջ բավարար քանակությամբ հիվանդահարույց միկրոօրգանիզմների ներթափանցման պատճառով:

Բոլոր վարակիչ հիվանդությունների դեպքում վարակման պահից մինչև հիվանդության առաջին տեսանելի ախտանշանների դրսևորումն անցնում է որոշակի ժամանակ, որը կոչվում է գաղտնի (ինկուբացիոն) շրջան: Այդ ընթացքում մարդն արտաքինապես առողջ է զգում: Գաղտնի շրջանի տևողությունը տարբեր վարակների դեպքում տարբեր է՝ մի քանի ժամից մինչև մի քանի ամիս:

Բոլոր վարակիչ հիվանդությունները բաժանվում են չորս հիմնական խմբի՝ շնչառական ուղիների վարակներ, աղիքային վարակներ, արյան վարակներ և արտաքին ծածկույթների վարակներ:

Շնչառական ուղիների վարակները բնակչության մեջ ամենատարածված հիվանդություններն են: Դրանք բնութագրվում են վերին շնչառական ուղիներում հարուցիչների տեղակայումով և վարակի փոխանցման օդակաթիլային մեխանիզմով: Այդ հիվանդություններն են՝ *գրիպը, դիֆտերիան, կարմրուկը, կապույտ հազը, բնական ծաղիկը* և այլն:

Սի խումբ **աղիքային հիվանդություններ** ընթանում են մարսողական ուղու ախտահարումով, հարուցիչի հիմնական տեղակայման օբյեկտն աղիքն է: Աղիքային վարակումը տեղի է ունենում մարսողական ճանապարհով, այսինքն՝ բերանով, իսկ փոխանցման գործոններն են՝ սնունդը, ջուրը, հողը, կեղտոտ ձեռքերը, ճանճերը, կենցաղային իրերը: Հարուցիչները դուրս են բերվում հիվանդի մարմնից՝ կղանքի հետ: Այդ խմբին են պատկանում *որովայնային տիֆը, դիզենտերիան, խոլերան, սննդային բուճավորումները* և այլն: Սրանք հատկապես հաճախ են հանդիպում ամռան և աշնան ամիսներին:

Արյան վարակումների հարուցիչները փոխանցվում են արյունածուծ փոխանցիչների՝ տզերի, մոծակների, լվերի, մեղեղների և միջատների խայթելու ճանապարհով: Այդ խմբի վարակներից են՝ *ժանտախտը, տուլարեմիան, մալարիան, տզային էնցեֆալիտը, բծավոր և հետադարձ տիֆերը* և այլն:

Արտաքին ծածկույթների վարակների խմբին են պատկանում սիբիրյան խոցը, քոսը, վնեճերական հիվանդությունները, կատաղությունը և այլն:

Առավել վարակունակ և արտաքին միջավայրում կայուն հարուցիչները կարող են օգտագործվել որպես կենսաբանական զենք՝ մարդկանց, կենդանիներին և գյուղատնտեսական բույսերին ախտահարելու համար: Դրանք ամենից առաջ մարդ-

կանց վարակիչ հիվանդությունների հարուցիչներն են, որոնք մտնում են, այսպես կոչված, հատուկ վտանգավոր վարակների խմբի մեջ: Դրանք են՝ *բնական ծաղիկը, ժանտախտը և խոլերան*: Դրանց կանխամտածված, դիտավորյալ տարածման հետևանքով առաջանում է առանձնապես վտանգավոր վարակների օջախ, որն անվանում են *կենսաբանական վարակման օջախ*:

Վարակիչ հիվանդությունների կանխարգելումը: Առողջապահության հիմնական ուղղությունը եղել և մնում է *կանխարգելումը*: Ընդ որում, վարակիչ հիվանդությունների նկատմամբ ողջ նախագգուշական միջոցներն ուղղված են համաճարակային գործընթացի բոլոր երեք օղակների՝ վարակի աղբյուրի, նրա փոխանցման ուղիների և օրգանիզմի վարակընկալունակության կանխարգելմանը:

Վարակի աղբյուրի նկատմամբ անցկացվող միջոցառումները ներառում են՝ հիվանդների վաղ, ակտիվ և լրիվ բացահայտումը, ժամանակին նրանց մեկուսացումը, հոսպիտալացումը և բուժումը, օջախում ախտահարման միջոցառումների անցկացումը:

Չափազանց կարևոր է համաճարակային պրոցեսի երկրորդ օղակի՝ *հարուցիչի փոխանցման ուղիների* վերացումը: Պետք է միշտ հիշել, որ հարուցիչի փոխանցման հիմնական գործոնը կեղտոտ ձեռքերն են, կենցաղային իրերը, օդը, ճանճերը և այլն, ուստի վարակիչ հիվանդությունների կանխարգելման մեջ հսկայական նշանակություն է տրվում անձնական հիգիենայի կանոնների պահպանմանը:

Համաճարակային շղթայի երրորդ օղակին՝ *վարակընկալունակ օրգանիզմին* ուղղված կանխարգելիչ միջոցների նպատակն է վարակիչ հիվանդությունների նկատմամբ արհեստական իմունիտետի՝ հիվանդածին հարուցիչի ազդեցության նկատմամբ անընկալունակության ստեղծումը: Իմունիտետը լինում է՝ բնածին (բնական) և ձեռքբերովի (արհեստական):

Բնածին իմունիտետի շարքին են դասվում որոշակի վարակների (հավի խոլերա, եղջերավոր անասունների խոլերա և այլն) նկատմամբ մարդու անընկալունակությունը:

Ձեռքբերովի իմունիտետն առաջանում է տարած հիվանդությունից հետո (կարմրուկ, բնական ծաղիկ և այլն) կամ ստեղծվում է արհեստական պատվաստման (վակցինացման) հետևանքով:

Հակառակորդի կողմից կենսաբանական գենքի կիրառման փաստ հայտնաբերելիս նշանակվում է կարանտին:

Կարանտինը վարչական, սանիտարական և հակահամաճարակային համալիր միջոցառումների ռեժիմ է՝ նախատեսված օջախի զինված պաշտպանության համար: **Արգելվում է** կարանտինի գոտուց մարդկանց տեղաշարժն առանց նախնական ժամանակավոր մեկուսացման և բժշկական հսկողության, այդ գոտուց գույքի դուրսբերման՝ առանց նախնական վարակազերծման, ինչպես նաև փոխադրամիջոցների և մարդկանց մուտքը դեպի վարակված օջախ: Կարանտինը նախատեսում է բնակչության մեկուսացում և շփումների սահմանափակում:

ՀԻՇԻՐ

1. Վարակի փոխանցման հիմնական գործոնը կեղտոտ ձեռքերն են, կենցաղային իրերը, օդը, ճանճերը:
2. **Արգելվում է** կարանտինի գոտուց մարդկանց տեղաշարժն առանց մեկուսացման և բժշկական հսկողության:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞վ են բնորոշ վարակիչ հիվանդությունները:
2. Վարակի փոխանցման ի՞նչ ճանապարհներ գիտեք:
3. Ըստ հարուցիչի տեղակայման՝ հիմնականում քանի՞ խմբի են բաժանվում վարակիչ հիվանդությունները:
4. Ինչպիսի՞ք են հատուկ վտանգավոր վարակների ընթացքի առանձնահատկությունները:
5. Ի՞նչ նշանակություն ունի անձնական հիգիենան վարակիչ հիվանդությունների կանխարգելման գործում:

Ախտահանում, միջատազերծում և կրծողների ոչնչացում

Վարակիչ հիվանդությունների դեմ պլանաչափ և համալիր միջոցառումների անցկացման գործում կարևոր տեղ է գրավում ախտահանումը:

Ախտահանում ասելով նկատի ունենք՝

- վարակազերծում, վարակասկզբի ոչնչացում (դեզինֆեկցիա),
- միջատների ոչնչացում (դեզինսեկցիա),
- կրծողների ոչնչացում (դեռատիզացիա):

Տարբերում ենք 3 բնույթի դեզինֆեկցիա (վարակազերծում, ախտահանում)՝ ընթացիկ, եզրափակիչ, կանխարգելիչ:

Ընթացիկ ախտահանումը կատարվում է օջախում՝ հիվանդի մոտ: Հիվանդի բոլոր արտազատուկների և այդտեղ գտնվող իրերի ախտահանումը ողջ հիվանդության ընթացքում տվյալ միջոցառման գլխավոր խնդիրն է:

Եզրափակիչ ախտահանումը վարակի օջախում կատարվող մշակումն է հիվանդի հոսպիտալացումից հետո, տնային կամ ստացիոնար պայմաններում գտնվող հիվանդի առողջացումից (մահանալուց) հետո:

Կանխարգելիչ ախտահանումը կիրառվում է վարակիչ հիվանդությունների ծագման հնարավորությունը կանխելու համար: Այդ նպատակին են ծառայում կաթի եռացումը, խմելու ջրի քլորացումը և եռացումը, ճանճերի դեմ պայքարը:

Ախտահանման եղանակները: Նայած կիրառվող ազդակին՝ տարբերում ենք ախտահանման *կենսաբանական*, *ֆիզիկական* և *քիմիական* եղանակներ:

Կենսաբանական եղանակի մեջ մտնում են՝

- կրծողների մեջ ինֆեկցիաների արհեստական տարածումը՝ նրանց ոչնչացնելու համար,

- գամբուզիա ձկան օգտագործումը մալարիայի տարածողներին՝ մոծակներին ոչնչացնելու նպատակով,
- կոյուղու համակարգի մեջ շներ արձակելը՝ առնետներին ոչնչացնելու համար,
- կենցաղում կատուներ պահելը՝ կրծողներին ոչնչացնելու նպատակով,
- խմելու ջրի և կեղտաջրի պրոֆիլակտիկ մաքրման կիրառումը (անգլիական ֆիլտր, կենսաբանական մաքրման կայաններ):

Ֆիզիկական եղանակներից է ախտահանումը էլեկտրականությամբ, ճառագայթային էներգիայով, ջերմությամբ և մեխանիկական միջոցներով:

Ֆիզիկական ազդակներից լավ արդյունք է տալիս ջերմությունը, և դա հասկանալի է, եթե հաշվի առնենք ախտածին մանրէների վրա բարձր ջերմաստիճանի քայքայիչ ազդեցությունը: Իբրև ջերմային ազդակներ կիրառվում են չոր տաք օդը, խոնավ տաք օդը, ջրագուլորշին, ջուրը և կրակը:

Կրակը ախտահանման ամենահուսալի միջոցն է: Այն կիրառվում է հետևյալ ձևով. վարակված առարկաները, խաղալիքները, կերակրի մնացուկները, լաթերը և այլ իրեր այրում են: Այրում են նաև սիբիրախտից մահացած կենդանիների դիակները:

Ջուրը տաքացնելիս սկզբում կասեցվում է մանրէների աճը, իսկ ջերմաստիճանի հետագա բարձրացումը սպանում է դրանք: Մանրէների առանձին տեսակներ մահանում են արդեն 60°C-ում, իսկ 100°C-ում ոչնչանում են բոլոր վեգետատիվ ձևերը: Եռացնել կարելի է միայն այն առարկաները, որոնք չեն փչանում այս եղանակից: Իսկ ինչ վերաբերում է մանրէների սպորներին (բոտուլիզմի, սիբիրախտի ցուպիկների սպորներին), ապա եռացումը դրանց վրա ազդում է 6 ժամ հետո միայն:

Չոր տաք օդի կիրառումն արդյունավետ է ստացվում, սովորաբար, 140°C-ից ոչ պակաս ջերմության տակ:

Ջրագուլորշին օգտագործվում է հատուկ շոգեխցերում: Այս կարգի կամերաներն ունեն ջերմաչափեր և մանոմետրեր:

Մեխանիկական միջոցներով ախտահանումն ստացել է ավելի լայն տարածում և կիրառվում է սանիտարական մշակման, մազերի խուզման, բաղնիքների օգտագործման, սպիտակեղենի մեխանիկական լվացման, փոշու հեռացման, շենքի օդափոխման, ալկալա-օճառային ջրով պատերի ու հատակի խնամքով լվացման ձևերով և այլն:

Քիմիական եղանակ: Ախտահանման գործում լայնորեն կիրառվում է քիմիական եղանակը: Քիմիական նյութերը, սովորաբար, գործածվում են հեղուկ վիճակում, որոշակի խտությամբ, ներգործման որոշակի տևողությամբ:

Վարակազերծման (դեզինֆեկցիայի), միջատների ոչնչացման (դեզինսեկցիայի) և կրծողների ոչնչացման (դեռատիզացիայի) նպատակներով կիրառվում են քիմիական շատ նյութեր՝

- վարակազերծման համար՝ սոդա, սուլեմա, ֆորմալին, քլորակիր, թթուներ, կալցիումի հիպոքլորիդ,
- միջատների ոչնչացման համար՝ ծծմբային անհիդրիդ, Դ-Դ-Տ (դիքլորդիֆենիլտրիքլորեթան), փարիզյան կանաչ, բորաքս, բորաթթու, քլորոֆոս, կարբոֆոս և այլն,

- կրծողների ոչնչացման համար կիրառում են կոխիդ, ածխաթթվական բարիում, ցինկի ֆոսֆիդ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ ենք հասկանում դեզինֆեկցիա ասելով:
2. Ի՞նչ բնույթի դեզինֆեկցիաներ գիտեք:
3. Ինչպիսի՞ ախտահանման եղանակներ գիտեք:
4. Ինչպիսի՞ նյութեր են օգտագործվում ախտահանման քիմիական եղանակի ժամանակ:

Վնասվածքներ և վերքեր

Հասկացություն վնասվածքների և վերքերի մասին

Վնասվածքներ: Վնասվածքներն առաջանում են տարբեր պատճառներով՝ հանգեցնելով օրգանիզմի ընդհանուր կամ տեղային փոփոխությունների:

Վնասվածքները լինում են երկու տեսակի՝ բաց և փակ:

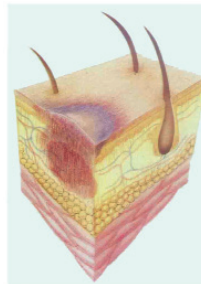
Բաց վնասվածքների դեպքում խախտվում է մաշկի և լորձաթաղանթի ամբողջականությունը, կարող է լինել արտաքին արյունահոսություն:

Փակ վնասվածքներն են՝ սալջարդերը, ենթամաշկային պատռվածքները, ցնցումները, ներքին օրգանների սալջարդերը, պատռվածքները:

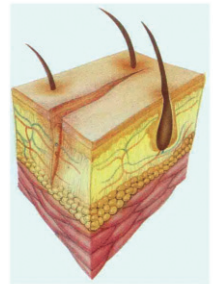
Վնասվածքի բնույթը պարզելու և առաջին օգնությունը ցույց տալու համար պետք է անմիջապես կանխել վնասվածք առաջացնող ազդակը և հնարավորություն ստեղծել վնասված հատվածները ազատելու հագուստից: Երբ վնասված են ծայրանդամները, հագուստը հանելիս հարկավոր է ազատել առողջ ծայրանդամները, հետո՝ վնասվածները:

Վերքեր: Մաշկի կամ լորձաթաղանթի ամբողջականությունը խախտող վնասվածքները կոչվում են վերքեր: Վերքերը կարող են առաջանալ տարբեր ազդակներից, ըստ որի էլ դասակարգվում են՝ մեխանիկական, ֆիզիկական, քիմիական, կենսաբանական, հոգեկան:

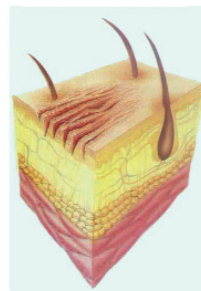
Ելնելով ազդակի բնույթից, առարկայի չափսից, ձևից և վերքի արտաքին տեսքից՝ տարբերում են՝ քերծված, կտրված, ճգմված,

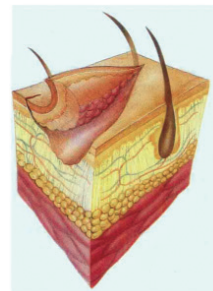
Սալջարդ

Կտրված վերք

Քերծված վերք

Պատռված վերք

պատռված, պատռված-պոկված, ծակված, կծած, անդամահատված, հրազենային վերքեր: Հրազենային վերքերն առաջանում են հրազենի գնդակներից և արկերի բեկորներից: Այս վերքերին բնորոշ է փոքր, կլոր մուտքի անցքի առկայությունը (գնդակի մտնելու տեղը) և մեծ, պատռվածքներով ելքի անցքը՝ մարմնից գնդակի դուրս գալու տեղը: Եթե գնդակը անցնում է մարմնի միջով, և առկա են երկու անցքերը (մուտքի և ելքի), ապա այն կոչվում է *թափանցող հրազենային վերք*, իսկ եթե գնդակը մնում է մարմնի մեջ, ապա կոչվում է *կույր հրազենային վերք*:

Մեխանիկական վերքերից են նաև, երբ օտար մարմինը մնում է վերքի մեջ:

Վերք ստանալիս մաշկի կամ լորձաթաղանթի տվյալ հատվածում առաջանում է ցավ, արյունահոսություն, մաշկի լայն բացում. վնասված եզրերն իրարից հեռանում են: Արդյունաբերության մեջ, ավտոճանապարհային վթարների, գյուղատնտեսական աշխատանքների, պատերազմական գործողությունների, բնական աղետների ժամանակ, կենցաղային և այլ իրավիճակներում առաջացած տարբեր բնույթի վերքերը համարվում են ինֆեկցված վերքեր:

Վերքերն ըստ խորության լինում են՝ մակերեսային և խորը: Երբ վնասվում են մաշկը և լորձաթաղանթը, այդ վերքերը մակերեսային են: Խորը վերքերն ընթանում են ներքին օրգանների, հոդերի, ներվերի, ոսկրերի, ջլերի վնասվածքներով:

Առաջին բուժօգնություն: Առաջին բուժօգնությունը բոլոր տեսակի վերքերի համար արյունահոսության դադարեցումն է և վերքի մշակումը: Չի բացառվում, որ կարող է պահանջվել լրացուցիչ միջամտություն: Վերքերի ճիշտ մշակումը կանխում է բարդությունների առաջացումը և երեք անգամ կրճատում ապաքինման ժամկետը:

Վերքերի մշակումը կատարվում է յոդի 5%-անոց կամ սպիրտի լուծույթներով՝ բամբակի կամ մառլայի միջոցով: Վերքի շրջակայքին 2–3 անգամ յոդը կամ սպիրտը քսելիս շարժումները պետք է լինեն վերքի եզրերից դեպի դուրս, դեպի մաշկի չվնասված մակերեսը: Անմիջապես վերքի վրա յոդ կամ սպիրտ քսել չի կարելի. դա առաջ կբերի ավելորդ ցավի զգացում: Վերքը ջրով լվանալ չի կարելի: Վերքը մշակելուց հետո անհրաժեշտ է վիրակապել: Վիրակապը դրվում է վարակազերծված կամ հնարավորին չափ մաքուր բինտով, մառլայով՝ աշխատելով մատները չդիպցնել վիրակապի այն մակերեսին, որը պետք է դրվի վերքի վրա: Մեծ չափսի վերքերը մշակելուց և վիրակապելուց հետո անհրաժեշտ է տվյալ ծայրանդամն անշարժացնել: Եթե վերքից դուրս են եկել հյուսվածքներ (ուղեղ, աղիք), խստիվ արգելվում է դրանք ներս հրել. ուղղակի պետք է դրանք ծածկել մաքուր մառլայով կամ կտորով:

Վերքերում գտնվող օտար մարմինները չի կարելի տեղաշարժել կամ փորձել հանել, քանի որ յուրաքանչյուր տեղաշարժ կարող է առաջացնել նոր արյունահոսություն, վնաս և ցավ: Եթե վերքի մեջ մնացել է որևէ առարկա, վիրակապը պետք է ծածկի վերքը և միաժամանակ թույլ չտա, որ առարկան շարժվի: Կարելի է օգտագործել և օղակաձև կապ՝ առարկան շրջափակելու համար: Այն պատրաստվում է բինտից կամ երկար կտորի ժապավենից: Մեկ այլ բինտային վիրակապով ամրացվում է օղակաձև կապը:

Առաջին օգնությունը ցույց տալուց հետո հիվանդին պետք է տեղափոխել մոտակա հիվանդանոց կամ կանչել շտապ բուժօգնություն:

Փակ վնասվածքներ: Փակ վնասվածքները, սովորաբար, առաջանում են արտաքին մեխանիկական ազդակներից: Փակ վնասվածքների ժամանակ չի խախտվում մաշկի ամբողջականությունը, այդ իսկ պատճառով դժվար է դեպքի վայրում որոշել վնասվածքի բնույթը: Հատկապես վտանգավոր են գլխուղեղի, կրծքավանդակի և որովայնի փակ վնասվածքները:

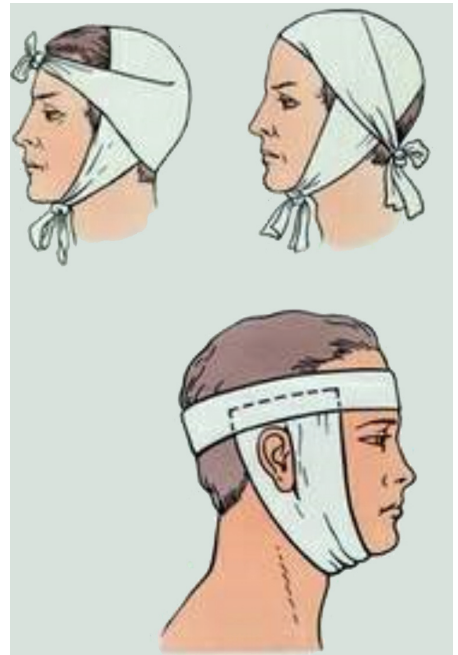

Գլխի և պարանոցի անշարժացում

Գլխուղեղի փակ վնասվածքներն են՝ գլխուղեղի սալջարդը, գլխուղեղի ցնցումը, գանգի ոսկրերի փակ կոտրվածքը: Գլխուղեղի սալջարդի և ցնցման ժամանակ կարող է լինել գիտակցության կարճատև կորուստ՝ 1–2 րոպե: Ըստ ցնցման աստիճանի գիտակցության կորուստ կարող է լինել մինչև մի քանի ժամ: Առավել ծանր է ընթանում, երբ գլխուղեղում գոյանում է արյունակույտ: Այն գոյանում է, երբ ուղեղում առաջանում է արյունազեղում, պատռվում են ուղեղի արյան անոթները:

Այսպիսի համար ավելի վտանգավոր են գանգոսկրերի կամ գանգի հիմքի կոտրվածքները: Ոսկրերի բեկորներն ընկնում են գանգի խոռոչ՝ վնասելով ուղեղի թաղանթը, ուղեղանյութը և ուղեղի անոթները: Գանգոսկրերի կոտրվածքների ժամանակ տուժածը կորցնում է գիտակցությունը, առաջանում է փսխում, դանդաղում է պուլսը, մաշկը գունատվում է, ականջներից, քթից և բերանից հոսում է արյուն կամ արյունախառը հեղուկ: Աչքերի շրջակայքում առաջանում են կապտուկներ՝ ակնոցի նման: Լինում են խոսակցության, լսողության, տեսողության և շնչառության խանգարումներ, հիշողության կորուստ:

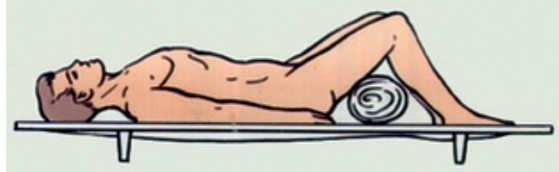
Առաջին օգնությունը: Տուժածին պառկեցնել մեջքի վրա, գլուխը քիչ բարձր: Գլխին դնել սառցապարկ կամ թրջոցներ՝ սառը ջրով: Կատարել գլխի և պարանոցի անշարժացում: Գլխի անշարժացումը կատարել ավագապարկերի կամ հաստ գործվածքների միջոցով: Պարանոցի անշարժացումը կատարել պարանոցային օձիքների, հագուստի կամ հաստ գործվածքների միջոցով: Տուժածին պատգարակով տեղափոխել հիվանդանոց կամ դիմել շտապ բուժօգնությանը:

Գլխի վիրակապեր

Կրծքավանդակի փակ վնասվածքներն են՝ կրծքավանդակի սալջարդը, կրծքոսկրի և կողերի փակ կոտրվածքները, թոքի սալջարդը և հյուսվածքի պատռվածքը, սրտի սալջարդը, սրտամկանի պատռվածքը և այլն:

Այս վնասվածքները կարող են առաջանալ կրծքավանդակին բուք գործիքով հարվածելուց կամ կրծքավանդակի ճգմվելուց (ավտովթարների ժամանակ, բարձրությունից ընկնելիս): Կրծքավանդակի վնասվածքների ժամանակ կրծքավանդակում զգացվում է ցավ, անհանգիստ գրգռված վիճակ, շնչառության դժվարացում կամ խանգարում: Դեմքը և տեսանելի լորձաթաղանթները դառնում են գունատ կամ ստանում կապտավուն երանգ:

Տուժածի դիրքը որովայնի փակ վնասվածքի դեպքում

Առաջին օգնությունը: Տուժածին տալիս են կիսանստած դիրք: Ուտելու կամ խմելու ոչինչ չի կարելի տալ: Փակ վնասվածքների դեպքում տուժածի կրծքավանդակը սավանով կամ այլ գործվածքով կապել չի կարելի: Անհրաժեշտ է տուժածին անմիջապես տեղափոխել հիվանդանոց՝ նստած կամ կիսանստած դիրքով:

Որովայնի փակ վնասվածքներ: Որովայնի և կրծքավանդակի վնասվածքների պատճառները գրեթե նույնն են: Փակ վնասվածքների ժամանակ կարող է լինել որովայնի օրգանների պատռվածք և ներքին արյունահոսություն, որը վտանգավոր է կյանքի համար: Կարող են պատռվել լյարդը, երիկամները, փայծաղը, աղի-

Տուժածի տեղափոխումը ձեռքի տակ եղած միջոցներով

ները, ստամոքսը, միզապարկը: Ստամոքսի և աղիների պատռվածքները բերում են ծանր հետևանքների, քանի որ ստամոքսի և աղիների պարունակությունը, որը հարուստ է տարբեր մանրէներով, լցվում է որովայնի խոռոչ: Որովայնի, նրա ներքին օրգանների վնասվածքը հաճախ ընթանում է վնասվածքային շոկով: Այս վնասվածքների ժամանակ բնորոշ է տուժածի դիրքը: Նա պառկած է լինում կողքի՝ ծնկները որովայնին սեղմած, և ցավից գալարվում է: Որովայնը խիստ լարված է, շոշափելիս սաստիկ ցավոտ: Ներքին արյունահոսության ժամանակ պուլսն արագանում է, դառնում թելանման: Մաշկը գունատվում է, պատվում սառը քրտինքով, լեզուն չորանում է: Տուժածը միշտ ծարավում է, աչքերը մթնում են, առաջանում են գլխապտույտ, սրտխառնոց, փսխումներ:

Առաջին օգնությունը ցույց տալու ժամանակ որովայնի և նրա օրգանների վնասվածքով տուժածին չի կարելի տալ ցավազրկող դեղամիջոցներ, չի կարելի կերակրել և տալ հեղուկներ՝ խմելու ձևով: Պետք է տուժածի որովայնին դնել սառցապարկ և պառկած վիճակում պատզարակով տեղափոխել մոտակա հիվանդանոց կամ կանչել շտապ բուժօգնություն:

ՀԻՇԻՐ

1. Վերքը ջրով լվանալ չի կարելի, անմիջապես վերքի վրա յոդ կամ սպիրտ քսել չի կարելի:
2. Եթե վերքից դուրս են եկել հյուսվածքները, ապա *խստիվ արգելվում է* դրանք ներս հրելը:
3. Փակ վնասվածքների դեպքում տուժածի կրծքավանդակը սափանով կամ այլ գործվածքով կապել չի կարելի:
4. Որովայնի և նրա օրգանների վնասվածքով տուժածին չի կարելի տալ ցավազրկող դեղամիջոցներ և հեղուկներ խմեցնել:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ տեսակի վնասվածքներ գիտեք:
2. Ի՞նչ է հրազենային վերքը:
3. Որո՞նք են փակ վնասվածքների առաջացման պատճառները:
4. Ի՞նչ բարդություններ կարող են առաջանալ փակ վնասվածքների ժամանակ:

Արյունահոսություն

Արտաքին և ներքին արյունահոսություն, նշանները, առաջին օգնությունը

Արյունահոսություն: Մարդու օրգանիզմում արյան շրջանառությունը կատարվում է զարկերակներով, երակներով, մազանոթներով: Արյունատար անոթները գտնվում են օրգանիզմի բոլոր օրգաններում և հյուսվածքներում: Երբ մարմնի որևէ մասում առաջանում է վնասվածք, անպայման վնասվում են նաև անոթները: Արյունատար անոթից արյան արտահոսքը կոչվում է **արյունահոսություն:**

Ներքին արյունահոսություն առաջանում է այն դեպքում, երբ վնասվում են ներքին օրգանները, և արյունը հոսում է վնասված անոթից դեպի հյուսվածքները կամ խոռոչները (զանգի, կրծքավանդակի, որովայնի):

Արտաքին արյունահոսություն առաջանում է, երբ վնասվածքից արյունը հոսում է դեպի դուրս, անմիջապես մարմնի արտաքին ծածկույթի՝ մաշկի վրայով: Արտաքին արյունահոսության ուժգնությունը կախված է վնասված անոթի տեսակից:

Թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին արյունահոսության վտանգն այն է, որ կարճ ժամանակում պակասում է օրգանիզմում շրջանառվող արյան քանակը, որը հանգեցնում է կենսական կարևոր օրգանների գործունեության խանգարման (սիրտ, թոքեր, երիկամներ, լյարդ, գլխուղեղ): Այդ իսկ պատճառով արյունահոսության ժամանակ պետք է արագ կողմնորոշվել և միջոցներ ձեռնարկել այն դադարեցնելու համար:

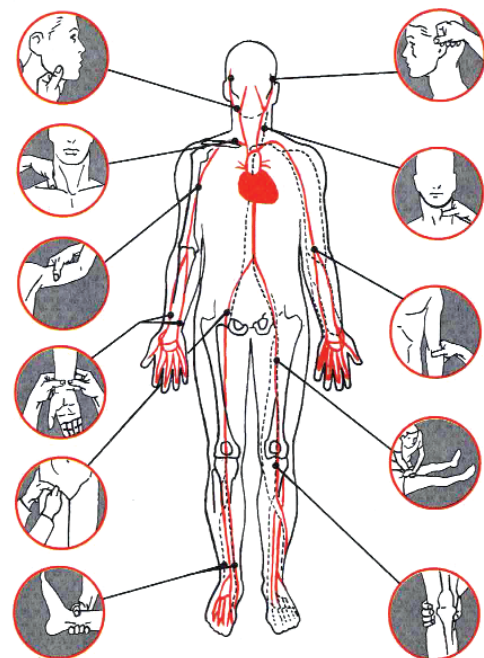
Առաջին օգնությունը կարող է լինել ժամանակավոր կամ նախնական, որից հետո տուժածին տեղափոխում են հիվանդանոց:

Արտաքին արյունահոսության նախնական կամ ժամանակավոր դադարեցման համար կան մի քանի տեխնիկական միջոցներ՝

- վնասված վերջույթը բարձրացնել կրծքավանդակի մակարդակից վեր,
- անոթի վրա, վնասված տեղում դնել ճնշող վիրակապ,
- մատով ճնշում գործադրել անոթի վրա, վերքից վերև, իսկ պարանոցի, գլխի հատվածում՝ վերքից ներքև,
- կատարել վնասված վերջույթի անշարժացում՝ նախապես հողածալքում դնելով բարձիկ և կիպ ծալելով վերջույթը,
- դնել ռետինե լարան (ժգուտ):

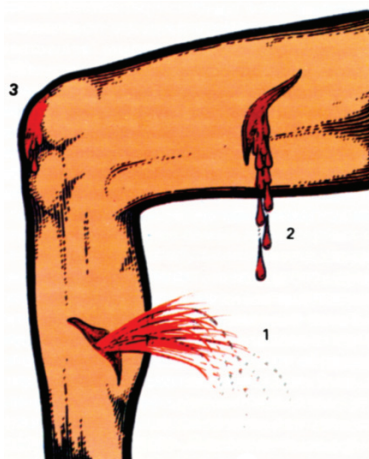
Արյունահոսությունը լինում է՝ զարկերակային, երակային, մազանոթային և քթային:

Չարկերակային արյունահոսության արյունը լինում է ալ կարմիր գույնի (այն հագեցված է թթվածնով) ի տարբերություն երակայինի կամ մազանոթայինի, որոնք ունեն մուգ կարմիր գույն: Չարկերակից արյունը հոսում է շիթով, ընդհատվող գայտքերով (պուլսացիայով):

Չարկերակների սեղմման կետերը

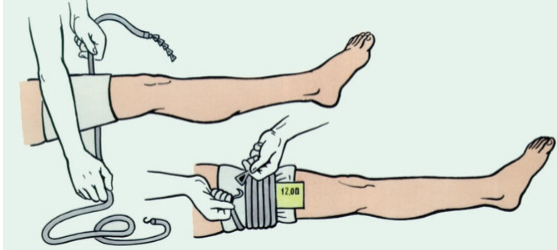
լարան կամ լարանը փոխարինել նմանատիպ միջոցով (գոտի, պարան, գործվածք):

Արտաքին արյունահոսության տեսակները.

1. զարկերակային, 2. երակային, 3. մազանոթային

Ռետիմեն լարանը խողովակաձև կամ ժապավենաձև տեսք ունի: Դնելուց առաջ լարանը հարկավոր է ձգել և այդ վիճակում փաթաթել դրվող տեղում: Ջարկերակային արյունահոսության ժամանակ լարանը դրվում է վերքից վերև՝ կենտ ոսկրի վրա: Եթե արյունահոսությունը ստորին ծայրամասներից է, լարանը դնել ազդրի վրա, իսկ եթե վերին ծայրամասներից՝ բազկի վրա: Լարանը կամ դրան փոխարինող ժապավենը, գոտին չափից շատ ձգել չի կարելի, որպեսզի վերջույթների նյարդային վերջավորությունները չվնասվեն: Եթե լարանը դնելուց հետո ար-

Լարանի տեղադրում

թյունը լրիվ չի դադարի, քանի որ սրունքը և նախաբազուկը կազմված են երկու ոսկրերից, որոնց արանքով անցնում է զարկերակը, և լարանը ձգելիս անոթի վրա լիարժեք ճնշում գործադրել չենք կարող:

Լարանը դնելուց 2–3 րոպե հետո տվյալ վերջույթը գունատվում է (սպիտակում), ապա վերջույթի արյան շրջանառության դադարեցման հետևանքով ստանում է կապտավուն գույն: Լարանը դնելիս, հատկապես, եթե երկար ճանապարհ եք գնալու, անպայման նշել թղթի վրա ամսաթիվը, ժամը, ում կողմից է դրված և թուղթը դնել լարանի տակ: Լարանը կարելի է կապած պահել 1–1,5 ժամ, ձմռանը՝ 0,5 ժամ, որից հետո պետք է հանել, մատով սեղմել արյունահոսող անոթի վրա այնքան ժամանակ, մինչև վերջույթը ստանա իր բնական գույնը: Հետո նորից կապել լարանը, բայց այս անգամ նախկին կապած տեղից քիչ վերև: Լարանի օգտագործումը ցուցված է զարկերակային արյունահոսության ժամանակ:

Երակային արյունահոսություն: Երակային արյունը, ի տարբերություն զարկերակայինի, մուգ կարմիր, բալի գույն ունի: Մուգ գույնը պայմանավորված է ավելի քիչ թթվածնի և ավելի շատ ածխաթթու գազի առկայությամբ: Այն վնասված անոթից հոսում է դանդաղ, առանց ցայթերի (պուլսացիայի): Երակային արյունահոսությունը դադարեցնելու նպատակով, ի տարբերություն զարկերակային արյունահոսության, լարան կարելի է չօգտագործել: Այս դեպքում արյունահոսությունը կարելի է դադարեցնել արյունահոսող վերքի վրա ճնշող վիրակապ դնելով և վեր-

յունահոսությունը դադարում է, նշանակում է այն ճիշտ է դրված և բավարար չափով ձգված է, իսկ եթե արյունահոսությունը չի դադարում՝ նշանակում է լարանը թույլ է դրված:

Ջարկերակային արյունահոսության ժամանակ չի կարելի լարանը դնել նախաբազկի կամ սրունքի վրա: Այդ դեպքում արյունահոսու-

Վերջույթների ամրացումը արյունահոսության ժամանակ ավելի դադարեցման նպատակով

ջույթը կրծքավանդակի մակարդակից վեր բարձրացնելով:

Մազանոթային արյունահոսություն առաջանում է ամենամանր անոթների՝ մազանոթների վնասվելուց: Այս դեպքում արյունը շատ դանդաղ հոսում է ամբողջ վերքի վրայով: Այս տիպի արյունահոսությունը դադարեցնելու համար բավական է վերքին դնել սեղմող վիրակապ: Քանի որ մազանոթները բարակ են, արյունը շուտ է մակարդվում:

Քթային արյունահոսություն կարող է առաջանալ քթի փափուկ հյուսվածքների, միջնապատի վնասվածքների և տարբեր հիվանդությունների ժամանակ: Որպեսզի արյունահոսությունը դադարի, հարկավոր է քթի հիմքին դնել սառը քրջոցներ: Քթանցքներին դնել բամբակի կամ մաշկայի տամպոններ՝ թունդ պատրաստված աղաջրով:

Քթային արյունահոսություն

ՀԻՇԻՐ

1. *Չի՛ կարելի* արյունահոսող վերքին լարան դնելիս լարանը կամ նրան փոխարինող ժապավենը, գոտին չափից դուրս ձգել:
2. Ջարկերակային արյունահոսության ժամանակ լարանը նախաբազկին կամ սրունքին դնել *չի՛* կարելի: Լարանը պետք է դնել վերքից վերև՝ կենտ ոսկրի վրա:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է վերքը:
2. Ինչպիսի՞ վերքեր գիտեք:
3. Արյունահոսության ի՞նչ տեսակներ կան:
4. Ինչպե՞ս տարբերակել երակային արյունահոսությունը զարկերակայինից:
5. Արյունահոսության ժամանակավոր դադարեցման ինչպիսի՞ մեթոդներ գիտեք:
6. Որտե՞ղ և ինչպե՞ս պետք է դնել լարանը զարկերակային արյունահոսության ժամանակ:
7. Յույց տվե՛ք արյունահոսության դադարեցման կետերը միմյանց վրա:

Հենաշարժային համակարգի վնասվածքներ

Կոտրվածքներ: Անշարժացման տեխնիկան

Կոտրվածքը ոսկրի անընդհատության խախտումն է, որն առաջանում է ոսկրի վրա մեխանիկական ուժի ազդեցությունից: Տարբերում են ոսկրի լրիվ և ոչ լրիվ կոտրվածք: Եթե կոտրվածքի գիծն անցնում է ոսկրի լրիվ հաստությամբ՝ լրիվ

կոտրվածք է, իսկ եթե կոտրվածքի գիծն ընդգրկում է միայն ոսկրի հաստության մի մասը՝ ոչ լրիվ կոտրվածք է (ճաք): Ըստ առաջացման մեխանիզմի կոտրվածքներն առաջանում են ոսկրի ճնշումից, ծռումից, ոլորումից:

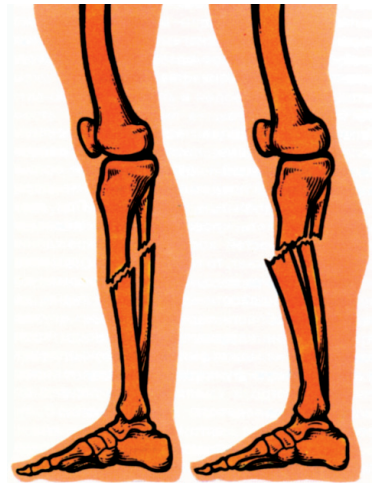
Կոտրվածքների ախտորոշումը, սովորաբար, մեծ դժվարություն չի ներկայացնում: Ախտորոշում են, հիմնվելով կոտրվածքների յուրահատուկ նշանների վրա՝ ցավ, կոտրված վերջույթի ձևախախտում (դեֆորմացիա), այտուցվածություն, վերջույթի շարժումների սահմանափակում:

Տարբերում են բաց և փակ կոտրվածքներ:

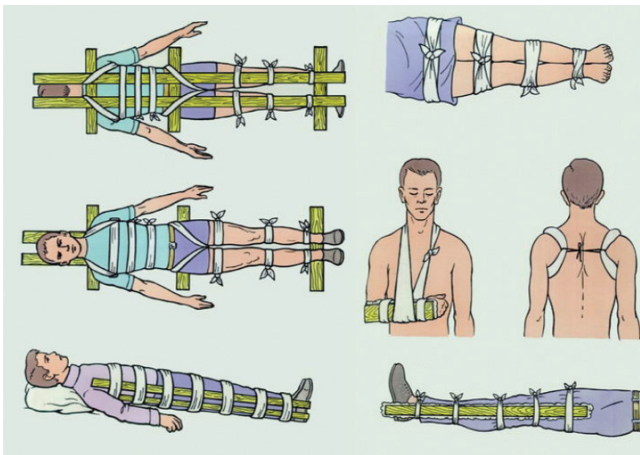
Բաց կոտրվածք: Երբ կոտրված մասում մաշկից դուրս է ցցվում կոտրված ոսկրի ծայրը՝ խախտելով մաշկի ամբողջականությունը, կոչվում է բաց կոտրվածք: Բաց կոտրվածքի ժամանակ, բացի նշված ախտանիշներից, վնասված մասում լինում է նաև կոտրված կամ պատռված վերք և արյունահոսություն:

Փակ կոտրվածք: Երբ մաշկի ամբողջականությունը կոտրված մասում պահպանված է, կոչվում է փակ կոտրվածք:

Առաջին օգնություն: Փակ կոտրվածքների ժամանակ կատարել կոտրված վերջույթի անշարժացում: Անշարժացումը պետք է կատարել հետևյալ ձևով. անշարժացնել կոտրվածքից վերև և ներքև գտնվող երկու հոդերը (բացառությամբ ազդրի և բազկոսկրի կոտրվածքների, երբ անշարժացվում են հարակից երեք հոդերը)՝ հատուկ փայտյա կամ մետաղյա բեկակալներով (շինաներ): Անշարժացումը կարելի է կատարել նաև մետաղյա ձողով, ձեռնափայտով, հաստ կոշտ ստվարաթղթով և ձեռքի տակ եղած այլ նմանատիպ առարկաներով: Անշարժացումը կատարելիս կապերը պետք է հանգուցել անշարժացնող առարկայի վրա: Եթե ձեռքի տակ չկան բեկակալներ կամ այլ առարկաներ, ապա առողջ վերջույթը կարող է անշարժացման միջոց հանդիսանալ. օրինակ՝ վնասված ստորին վերջույթը կապում են առողջին:

Փակ և բաց վնասվածքներ

Կոտրվածքների անշարժացման ձևերը

Բաց կոտրվածքների ժամանակ անհրաժեշտ է նախ դադարեցնել արյունահոսությունը (եթե առկա է), մշակել վերքը, դնել հնարավորինչ չափ մաքուր կամ վարակազերծ վիրակապ, հետո կատարել անշարժացում: Երկու դեպքում էլ առաջին օգնու-

թյունը ցույց տալուց հետո տուժածին տեղափոխել հիվանդանոց կամ կանչել շտապօգնություն:

Հոդերի կոտրվածքների ժամանակ անշարժացումը կատարել՝ հոդը թողնելով նույն դիրքով, ինչպիսին ստացվել է վնասվելուց հետո: Հոդը չեն ուղղում և չեն ծալում՝ լրացուցիչ վնասվածքներ չառաջացնելու համար:

Հոդախախտ: Հոդը կազմող ոսկրերի կայուն տեղաշարժը, միմյանցից հեռացումը կոչվում է **հոդախախտ:**

Տարբերում ենք վնասվածքային, սովորութային, ախտաբանական և բնածին հոդախախտեր:

Վնասվածքային հոդախախտն առաջանում է արտաքին ուժի ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցության հետևանքով:

Սովորութային հոդախախտը հիմնականում կրկնվում է նույն հոդում հոդաշաղկիկի թուլացման, հոդը շրջապատող մկանների թերսնուցված, հյուծված վիճակի պատճառով:

Ախտաբանական հոդախախտը առաջանում է հիվանդ հոդում (տուբերկուլյոզ, ուռուցքներ և այլն): Այդ դեպքում հոդը կազմող ոսկրերի ծայրերը քայքայվում են:

Բնածին հոդախախտերն առաջանում են ներարգանդային կյանքում:

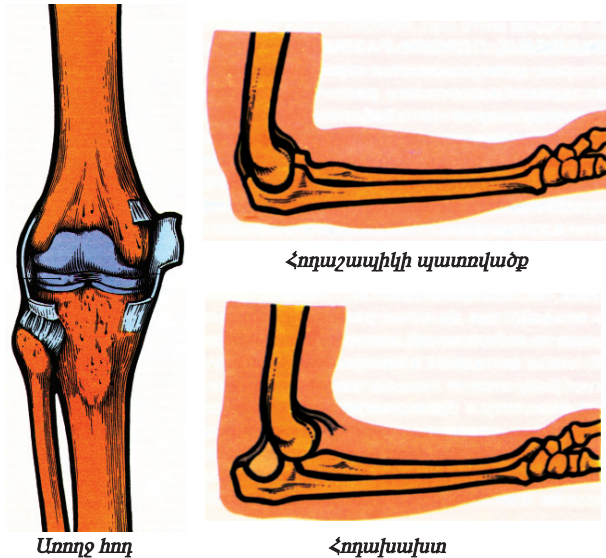
Բոլոր հոդախախտերի սուրբյեկտիվ նշաններից են ցավը և շարժումների սահմանափակումները: Օբյեկտիվ նշաններից են հոդի ձևախախտումը (դեֆորմացիան) և ծայրանդամի ոչ նորմալ հարկադրական դիրքը, որն ավելի նկատելի է, երբ հիվանդ հոդը համեմատում ենք նույնանման առողջ հոդի հետ:

Մտաջին օգնությունը: Բոլոր հոդախախտերի ժամանակ մոտեցումը պետք է լինի այնպիսին, ինչպիսին կոտրվածքների ժամանակ: Հոդախախտերի վերջնական բուժումը հոդի ուղղումն է, որը կատարվում է տեղային կամ ընդհանուր անզգայացումով՝ հիվանդանոցային պայմաններում: Ինչպես հոդերի կոտրվածքների, այնպես էլ հոդախախտերի ժամանակ *հոդը ծալել կամ բացել չի կարելի*: Շարժումները կհանգեցնեն լրացուցիչ վնասվածքների: Հոդը պետք է անշարժացնել այն դիրքով, ինչպիսին որ կար:

ՅԻՇԻՐ

Հոդախախտի ժամանակ հոդը ծալել կամ բացել չի կարելի: Այն պետք է անշարժացնել նույն դիրքով, ինչպիսին որ կար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են բաց և փակ կոտրվածքները:
2. Որո՞նք են կոտրվածքների յուրահատուկ նշանները:
3. Ի՞նչ սկզբունքով է կատարվում անշարժացումը կոտրվածքների ժամանակ:
4. Ինչպիսի՞ հողախախտեր են լինում:
5. Որո՞նք են հողախախտի նշանները:
6. Ինչպիսի՞ օգնություն է ցուցաբերվում հողախախտի դեպքում:

Շոկ, շոկի տեսակները: Առաջին բուժօգնություն

Անկախ այն բանից, թե շոկի որ տեսակն է (վնասվածքային, կարդիոգեն, այրվածքային, ինֆեկցիոն և այլն), **շոկերն** ունեն մեկ ընդհանուր ու վտանգավոր ախտանիշ. դա արյան շրջանառության սուր խանգարումն է, որի հետևանքով որոշ օրգան-համակարգերը զրկվում են անհրաժեշտ քանակության արյան մատակարարումից՝ առաջացնելով նրանց գործունեության սուր խանգարումներ: Դա երբեմն հանգեցնում է այնպիսի ծայրահեղ վիճակի, որ օրգանիզմը չի կարող երկար գոյատևել: Այդ պայմաններում, եթե ձեռք չառնվեն անհրաժեշտ և համապատասխան միջոցներ, ապա հիվանդը կամ տուժածը կարող է մահանալ:

Շոկերը լինում են՝ վնասվածքային, կարդիոգեն, անաֆիլակտիկ և այրվածքային:

Վնասվածքային շոկ: Սա սուր զարգացող և կյանքին վտանգ սպառնացող մի վիճակ է, որն առաջանում է ծանր մեխանիկական վնասվածքի ազդեցությունից: Շոկի առաջացմանը հիմնականում նպաստում են ցավը և արյան կորուստը: Վնասվածքային շոկի սկզբնական շրջանում հիվանդները խիստ անհանգիստ են, շրջապատի հետ հաճախ դժվար են կոնտակտի մեջ մտնում, բղավում են, կատարում անկանոն շարժումներ: Սա գրգռման փուլն է: Ընկճման փուլում, ընդհակառակը, տուժածները կարծես թե անշարժ են, շրջապատի նկատմամբ՝ անտարբեր: Նրանց դեմքը գունատ է, մարմինը պատված սառը քրտինքով, հայացքը հառած մի կետի: Հիվանդն օգնություն չի կանչում, հարցերին չի պատասխանում կամ պատասխանում է հազիվ լսելի շշուկով, պուլսը թեղանման է, արյան ճնշումը՝ ընկած, շնչառությունը՝ հազիվ նշմարելի:

Առաջին անհետաձգելի **օգնությունը**՝

- արյունահոսությունը դադարեցնել ժամանակավոր մեթոդներով (ճնշող կապ, լարան, զարկերակի մատնային սեղմում վերքից վերև),
- կոտրվածքների ժամանակ կատարել ծայրանդամների անշարժացում,
- կանչել շտապ բուժօգնություն կամ տուժածին տանել մոտակա հիվանդանոց:

Կարդիոգեն շոկը զարգանում է սրտամկանի և նրա փականային ապարատի հիվանդությունների ժամանակ, որոնք առաջացնում են սրտամկանի կծկողա-

կան ֆունկցիայի խիստ անկում, որից և արյան զարկերակային ճնշումն ընկնում է: Օրգան-համակարգերը զրկվում են անհրաժեշտ քանակությամբ արյան մատակարարումից: Այդպիսի հիվանդություններից է առաջին հերթին սրտամկանի սուր ինֆարկտը, զանազան սրտի արատներ, սրտամկանի այլ բնույթի ախտահարումներ (ինֆեկցիաներ, տոքսիկներ): Այդպիսի հիվանդություններով տառապողները չպետք է ծառայեն:

Առաջին օգնությունը: Հիվանդին պառկեցնել, տալ թթվածին: Եթե կարողիդ են շոկը առաջացել է սրտամկանի ինֆարկտի ֆոնի վրա, որը հաճախ ընթանում է ցավային ախտանիշով, ապա ցավազրկել ձեռքի տակ ունեցած ցավազրկող դեղամիջոցներով՝ հաբերով, սրսկման ձևով՝ նախօրոք ահազանգելով շտապ բուժօգնություն:

Անաֆիլակտիկ շոկ: Դա սուր ընթացող ալերգիկ ռեակցիա է: Վերջինս կարող է առաջանալ որոշ տեսակի սննդամթերքներից, դեղամիջոցներից, ինչպես նաև միջատների թույնից (մեղու, վայրի մեղու): Վերոհիշյալ նյութերն ալերգեններ են տվյալ օրգանիզմի համար, որում զարգացել է անաֆիլակտիկ շոկը: Նման հիվանդությունը հանկարծակի ունենում են դող, սարսուռ, պատվում են առատ սառը քրտինքով, մաշկը կարմրում, արյան ճնշումը կտրուկ ընկնում է, առաջանում է շնչահեղձություն բրոնխների սպազմի կամ կոկորդի սուր ալերգիկ այտուցի հետևանքով: Մաշկի վրա առաջանում է եղմջացան (մոլաքոր):

Առաջին օգնությունը: Հիվանդին տալ հորիզոնական դիրք, թթվածին: Եթե դա սննդի հետ է կապված, ապա կատարել ստամոքսի լվացում, իսկ եթե խայթի հետ՝ ապա խայթը հանել և այդ շրջանում դնել սառը թրջոց: Բոլոր դեպքերում պետք է հրավիրել բժիշկ՝ առաջին հերթին ցույց տալով նախաբժշկական օգնություն:

Այրվածքային շոկն առաջանում է մեծ մակերես ունեցող խոր այրվածքների ժամանակ: Այս շոկի առաջացման գործում մեծ դեր են խաղում ցավը, այրվածքային մակերեսից օրգանիզմի կորցրած հեղուկը (որը հանգեցնում է օրգանիզմի ջրազրկման) և, վերջապես, այդ մակերեսից արյան մեջ ներծծված քայքայման նյութերը:

Առաջին օգնությունը: Ցավազրկել հնարավոր ցավազրկիչ միջոցներով (նովոկաինային թրջոցներ այրվածքի մակերեսին, առաջին աստիճանի այրվածքների ժամանակ՝ սառը թրջոցներ), ցավազրկող դեղամիջոցներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է շոկը:
2. Շոկի ի՞նչ տեսակներ գիտեք:
3. Ինչպիսի՞ օգնություն պետք է ցույց տալ շոկի մեջ գտնվող հիվանդին:

Պայմանական նշաններ

Հավելված 1

			
	Գնդի հրամանատար		Ջոկի հրամանատար ՄԴ՝ մեքենայի հրամանատար, ՏԴ՝ սանկի հրամանատար
	Գումարակի հրամանատար		Նշանառու օդերևոն
	Վաճառի հրամանատար		Ավագ հրաձիգ
	Վաճառի հրամանատարի հեղակալ		Դիդուկահար
	Վաճառի հրամանատարի հեղակալ		Գնդացրոդ
	Վաճառի հրամանատարի հեղակալ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի զօով		Նոնականետորդ
	Վաճառի ավագ հեղինակ		Նոնականետորդի օգնական
	Վաճառի ավագ		Հրաձիգ
	Վաճառի սանիտար-հրահանգիչ		Վարորդ, ՄՎ՝ մեխանիկ-վարորդ
	Դասակի հրամանատար		Զրահափոխարդիչ
			Հեղակալի մարտական մեքենա
			Տանկ
			Ավտոմեքենա

Բնակավայրեր 1:25.000
և 1:50.000 Մ
փաթեզների վրա

Բնակելի և ոչ բնակելի
կառույցներ

Գործարանի ծխնելույզ

Գործարաններ և
ֆաբրիկաներ

Փորվածքներ,
հորատանցքեր և
թունելներ

Էլեկտրակայաններ

Առհասկանման
շինություններ

Հուշարձաններ,
կոթողներ

Եկեղեցիներ

Ռադիո և
հեռուստահաղորդման
կայաներ

Գերդեզիական կետ

Ջրաղացներ

Օդանավակայաններ

Գերեզմանոց

Առանձին փառ

Քարակույտ

**Երկգիծ երկաթուղի և
կայան**

Ավտոմայրուղի
8 մ լայնություն,
2-ուղիների փանակը,
Ա -ասֆալտ

Խճուղի

Սայլուղի

**Դաշնային և
անհատային
ձանադարհներ**

**Արահեմներ և նեղ
կամուրջներ**

Կաղի գծեր

**Էլեկտրահաղորդիչ
գծեր**

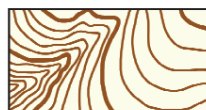
Գետեր և վտակներ

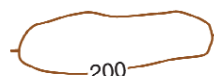
Ջրանցքներ և առուներ

Աղբյուրներ

**Ֆիմնական
հորիզոնականներ**

**Ֆորիզոնականի
բարձրությունը 200 մ
և լանջի թեփության
ցուցիչը**

• 2506,5

Բարձրության միջ

**Ձառիթափ.
բարձրությունը 21 մ**

Ջրագծի ցուցիչ

**Սլաքը ցույց է տալիս
հոսանքի ուղղությունը**

**Գետի և ջրանցքի
բնութագիրը.**

19.2 մ լայնությունը,
1.2 մ խորությունը,
3՝ հասակի բնույթը

Կամուրջ.

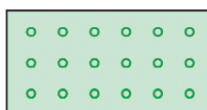
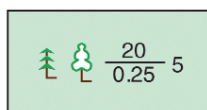
շինանյութ բեռնոն,
երկարություն 370 մ, լայ-
նություն 10 մ բեռնա-
սարողություն 60 տ

Պասվար.

Հողե,
երկարություն 20.3 մ,
լայնություն 8 մ

Խառը անհատ.

20 մ ծառերի միջին
բարձրությամբ,
25 սմ ծառաբնի հաստու-
թյամբ, 5 մ ծառերի միջև
հեռավորությամբ

Մրգասու այգիներ

Խաղողի այգիներ

Մարգագետին

1

2

**Կողմնորոշիչի
նշանակություն
ունեցող մենավոր ծառ**

Ռազմական տերմինների համառոտ բառացանկ

Ա

Ագույց (կցորդիչ) - муфта
 Ականանետ - миномет
 Ականանետային մարտկոց - миномет-
 ная батарея
 Ականոց - втулка
 Ակոս - нарез
 Ակոսափող - нарезной ствол
 Ամրաշինական կառույց (ամրակա-
 նույց) - фортификационное со-
 оружение
 Ամրացված շրջան - укрепленный
 район
 Անդրադարձիչ - отражатель
 Անընդհատ կրակ - непрерывный
 огонь
 Անձնակազմ - 1. личный состав, 2.
 экипаж
 Անձնախումբ - команда
 Անմիջական պետ - непосредствен-
 ный начальник
 Անրիկ - хомутик
 Անրիկի մոլակ - защелка хомутика
 Անցարատ - пропуск
 Անցագիր - пропуск
 Ապահովիչ - предохранитель
 Ապաժավարում - свертывание
 Ապաժավարում մարտակարգից նախա-
 մարտակարգի - свертывание из
 боевого порядка в предбоевой
 Աջակցող ուժեր - поддерживающие
 силы
 Առաջանշանառում - упреждение
 Առաջապահ - авангард
 Առաջապահ դիրք - передовая пози-
 ция
 Առաջապահ ջոկատ - передовой от-
 ряд

Առաջնահերթ խնդիր - ближайшая за-
 дача
 Առավոտյան ստուգում - утренний ос-
 мотр
 Առջևի եզր (զիծ) - передний край
 Ասպատակում - налет
 Ավերիչ կրակ - разрушающий огонь
 Ավտոմատ - автомат
 Ատրճանակային բռնակ - пистолетная
 рукоятка
 Արկ - 1. снаряд, 2. выстрел
 Արձակում գործադիր տարածքից -
 увольнение из расположения
 части

Բ

Բալիստիկ հրթիռ - балистическая ра-
 кета
 Բեկորային նռնակ - осколочная гра-
 ната
 Բլինդաժ - блиндаж
 Բոցավառիչ - воспламенитель
 Բռնկիչ - запал
 Բույք - штифт

Գ

Գազախողովակ - газовая трубка
 Գազախույց - газовая камера
 Գազամխոց - газовый поршень
 Գաղտնալսում - подслушивание
 Գաղտնապահակ (գաղտնաջոկատ) -
 секрет
 Գամասեղ - шпилька
 Գետնամերձ հետադիծ - настильная
 траектория
 Գերաթռիչք - перелет
 Գերճշգրիտ զենք - высокоточное
 оружие

Գլխամասային դետր - головной дозор

Գլխամասային երթային ուղեկալ (ԳԵՈՒ) - головная походная застава (ГПЗ)

Գնդակների ցրում - рассеивание пуль

Գնդացրային ջոկ - пулеметное отделение

Գնդի վարչակազմ - управление полка

Գնդի կառավարում - управление полком

Գրոհ - атака

Գրոհային խումբ - штурмовая группа

Գրոհի հետմղում - отражение атаки

Գումարտակ - батальон

Դ

Դաշունային կրակ - кинжальный огонь

Դառակ - взвод

Դարձյակ - цапфа

Դեսանտավորում - десантирование

Դետր - дозор

Դիվիզիա - дивизия

Դիվիզիոն - дивизион

Դիտակետ - наблюдательный пункт

Ե

Ելակետային տվյալներ - исходные данные

Ելման բնագիծ - исходный рубеж

Ելման կետ - исходный пункт

Ելման շրջան - исходный район

Ելուն - выступ

Եռաշարայուն - колонна по три

Երթադար - привал

Երթակարգ - походный порядок

Երթային պահպանություն - походное охранение

Երթային քայլ - походный шаг

Երթաշարք - походный строй

Երեկոյան անվանական - вечерняя поверка

Երկայնակի փորակ (ակոս) - продольный паз

Երկտողան շարք - двухшереножный строй

Երկրակեղև - земная кора

Զ

Չարկան - ударник

Չարկանածայր - боек

Չարկանածգային մեխանիզմ - ударно-пусковой механизм

Չենքի հետհարված - отдача оружия

Չինվորական ավան - военный городок

Չինվորական երդում - военная присяга

Չինվորական հարգանքի մատուցում - отдавание воинской почести

Չինվորական պարետ - военный комендант

Չորակոչ - призыв

Չորահանդես - военный парад

Չորահավաք - мобилизация

Չորաշարժ - маневр

Չորաշարժային պաշտպանություն - маневренная оборона

Չորավարժարան - полигон

Չորատեսակ - род войск

Չորացրում - увольнение

Չորացրում պահեստազոր - увольнение в запас

Է

Էշելոն - эшелон

Էպիկենտրոն - эпицентр

Էսկարպ - эскарп

Ը

Ընթացապաշար - запас хода

Թ

Թափհանիչ - выколотка

Թաքստոց - укрытие

Թերաթռիչք - недолет

Թերակազմ - некомплект

Թիկունքային երթային ուղեկալ - тыловая походная застава

Թիրախ - мишень

Թռիչքային պատրաստություն - летная подготовка

Թև - фланг

Թևանցում - охват

Թևային զորաշարժ - фланговый маневр

Ժ

Ժամանակավոր կրակային դիրքեր - временные огневые позиции

Ժամապահ - часовой

Ի

Ինժեներական ապահովում - инженерное обеспечение

Ինժեներական արգելափակոցներ - инженерные заграждения

Ինժեներափակրային ստորաբաժանում - инженерно-саперное подразделение

Ինքնագնաց հրետանային կայանք - самоходная артиллерийская установка

Ինքնաթողք - автоспуск

Ինքնաթողքի ուղք - взвод автоспуска

Ինքնօգնություն - самопомощь

Իրադրության գնահատում - оценка обстановки

Լ

Լարափակոց - проволочное заграждение

Լիցք - заряд

Լողացող փոխադրիչ - плавающий транспортер

Լրակազմ - комплект

Լուսացրող գնդակ - трассирующая пуля

Խ

Խաչաձև կրակ - перекрестный огонь

Խափանիչ կրակ - заградительный огонь

Խզակոթ (կոթ) - приклад

Խիտ շարք - сомкнутый строй

Խծուծ - пакля

Խոզանակ - ершик

Խոչընդոտ - препятствие

Խրամարջիչ - ячейка

Խրամախորշ - ниша

Խրամատ - окоп

Խրամուղի - траншея

Խուսանավում (խուսավարում) - маневр

Ծ

Ծածկաճեղք - перекрытая щель

Ծավալման բնագիծ - рубеж развертывания

Ծավալում - развертывание

Ծավալում երթակարգից նախամարտակարգի - развертывание из походного порядка в предбоевой

Ծավալում նախամարտակարգից մարտակարգի - развертывание из предбоевого порядка в боевой

Ծավալուն շարք - развернутый строй

Ծխածածկույթ - дымовая завеса

Ծխաթողարկում - дымовая маскировка

Կ

Կանոնակարգ - положение
 Կայազոր - гарнизон
 Կապուղի - линия связи
 Կատարողական հրաման - исполнительная команда
 Կարգադրություն - 1. приказание, 2. распоряжение
 Կարգավորման բնագիծ - рубеж регулирования
 Կարգավորման կետ - пункт регулирования
 Կեղծ առջևի եզր (զիծ) - ложный передний край
 Կեղծ դիրքեր - ложные позиции
 Կենտրոնացման շրջան - район сосредоточения
 Կենտրոնացված կրակ - сосредоточенный огонь
 Կողմնորոշիչ - ориентир
 Կործանիչ կրակ - уничтожающий огонь
 Կտրվածք - вырез
 Կրակային դարան - огневая засада
 Կրակային խոցում - огневое поражение
 Կրակային նախապատրաստություն - огневая подготовка атаки (наступ.)
 Կրակային պատրաստություն - огневая подготовка
 Կրակի կառավարում - управление огнем
 Կրակի կենտրոնացում - сосредоточение огня
 Կրակոց - выстрел
 Կրովի հանդերձանք - носимое снаряжение

Հ

Հաղորդակցության ուղի - ход сообщения

Համագարկային կրակ - залповый огонь
 Համագորային կանոնադրություններ - общевойсковые уставы
 Հանդերձավորում - экипировка
 Հանդիպական մարտ - встречный бой
 Հանկարծակի հարձակում - налет
 Հաշվարկ - расчет
 Հավասար նշանահատիկ - ровная мушка
 Հավասար (հրաման) - равняйся
 Հեռավորություն (շարային պատրաստության) - дистанция
 Հետագա խնդիր - дальнейшая задача
 Հետագիծ - траектория
 Հետադարձ զիպանակ - возвратная пружина
 Հետադարձ մեխանիզմ - возвратный механизм
 Հետախուզական դարան - разведывательная засада
 Հետախուզական դետք - разведывательный дозор
 Հետիոտն գրոհ - атака в пешем порядке
 Հետքաշում - отход
 Հետևակ - пехота
 Հետևակային - пехотинец
 Հետևակային դասակ - пехотный взвод
 Հետևակացման բնագիծ - рубеж спешивания
 Հետևակացում - спешивание
 Հետևակի մարտական մեքենա (ՀՄՄ) - боевая машина пехоты (БМП)
 Հիպոկենտրոն - гипоцентр
 Հրագեն - стрелковое оружие
 Հրակնատ - 1. амбразура, 2. бойница
 Հրահան - курок
 Հրահանգ - наставление

Հրաձգարան - стрельбище
 Հրաման - 1. команда, 2. приказ
 Հրամանատարական դիտակետ - ко-
 мандно-наблюдательный пункт
 Հրամանատարական կետ - команд-
 ный пункт
 Հրամանատարություն - 1. командова-
 ние, 2. команда
 Հրապատիճ - капсюль
 Հրապատիճ-ճայրիչ - капсюль-дето-
 натор

Ձ

Ձգարանություն - баллистика
 Ձգան - спусковой крючок (курок)
 Ձգանաձակ - спусковой рычаг
 Ձգանիկ - шептало
 Ձեռքի զննացիր - ручной пулемет
 Ձեռքի նռնակ - ручная граната

Ճ

Ճակատամարտ - сражение
 Ճառագայթային հիվանդություն - луче-
 вая болезнь
 Ճակատային գրոհ - фронтальная
 атака
 Ճեղքում - прорыв

Մ

Մահաբեր ազդեցություն - убойное
 действие
 Մասնակի մշակում - частичн. обра-
 ботка
 Մարտ - бой
 Մարտական ապահովում - боевое
 обеспечение
 Մարտական լրակազմ (ՄԼ) - боевой
 комплект (БК)
 Մարտական հերթափոխություն - бое-
 вое дежурство

Մարտական ներդաշնակում - боевое
 слаживание
 Մարտական ուռք - боевой взвод
 Մարտական պատրաստականություն -
 боевая готовность
 Մարտական պատրաստություն - бое-
 вая подготовка
 Մարտակարգ - боевой порядок
 Մարտապաշար - боевой запас
 Մարտավարական գործարկություն -
 тактическое учение
 Մարտարշավային ջոկատ - рейдовый
 отряд
 Մարտկոց - батарея
 Մարտով հետախուզություն - разведка
 боем
 Մաքրիչ - протирка
 Մենահատ կրակ - одиночный огонь
 Միաշարայուն - колонна по одному
 Միատողան - одношереножный
 Միացնող կցորդիչ - соединительн.
 муфта
 Մխոց - поршень
 Մղվակ - защелка
 Միջին դիպման կետ - средняя точка
 попадания
 Միջուկային զենք - ядерное оружие
 Մոտոհրաձգային վաշտ - мотострел-
 ковая рота

Ն

Նախամարտակարգ - предбоевой по-
 рядок
 Նախնական հրաման - предваритель-
 ная команда
 Նահանջ - 1. отход, 2. отступление
 Նետիչ - выбрасыватель
 Ներդրակ - вкладыш
 Ներմղիչ - досылатель
 Նմանակում - имитация

Նշանաբառ - пароль
 Նշանագարկ - бой
 Նշանագարկի կուտակում - кучость
 боя
 Նշանակետ - цель
 Նշանահատիկ - мушка
 Նշանահատիկի հիմք - основание
 мушки
 Նշանահատիկի պահպանակ - предохранитель
 мушки
 Նշանաձողիկ - прицельная планка
 Նշանառման անկյուն - угол прицеливания
 Նշանառման գիծ - линия прицеливания
 Նշանառման կետ - точка прицеливания
 Նշանառություն - прицеливание
 Նշանառու կրակ - прицельный огонь
 Նշանացուցում - целеуказание
 Նշանոց - прицел
 Նոսր շարք - разомкнутый строй

Շ

Շարային կեցվածք - строевая стойка
 Շարային վարժաձև - строевой прием
 Շարային ստուգատես - строевой
 смотр
 Շարայուն - колонна
 Շարում պարապմունքի համար - развод
 на занятие
 Շարք - строй
 Շրջանցող ջոկատ - обходящий отряд
 Շրջանցում - обход
 Շուրջօրյա (օրվա) վերակարգ - суточный
 наряд

Ո

Որոնում - поиск
 Որոնողական ջոկատ - поисковый отряд

Որոշման ընդունում - принятие решения

Չ

Չկառավարվող հրթիռ - неуправляемая
 ракета
 Չկառավարվող ռեակտիվ արկ - неуправляемый реактивный снаряд

Պ

Պահակարաշխում - развод караулов
 Պահակադիր - разводящий
 Պահակախմբերի կարգացուցակ - расписание караулов
 Պահակախմբերի հերթափոխ - смена караулов
 Պահակային կետ - сторожевой пост
 Պահակային պահպանություն - сторожевое охранение
 Պահակային ջոկատ - сторожевой отряд
 Պահակատուն - караульное помещение
 Պահակետ - пост
 Պահակետերի տեղաբաշխման ուրվագիծ - схема расположения постов
 Պահեստային հրամանատարական կետ - запасный командный пункт
 Պահեստատուփ - магазин
 Պահեստատուփի մղլակ - защелка магазина
 Պահումակ - обойма
 Պահպանակ - предохранитель
 Պահպանություն - охранение
 Պայթուցիկ լիցք - разрывной заряд
 Պայթուցիկ նյութեր - взрывчатые вещества
 Պաշար - запас

Պաշտպանական բնագիծ - оборонительный рубеж

Պաշտպանական կառույցներ - оборонительные сооружения

Պաշտպանական օպերացիա - оборонительная операция

Պաշտպանության անհատական միջոցներ - индивидуальные средства защиты

Պաշտպանության կայունություն - устойчивость обороны

Պաշտպանության կոլեկտիվ միջոցներ - коллективные средства защиты

Պաշտպանության հաղթահարում - преодоление обороны

Պաշտպանություն - 1. оборона, 2. защита

Պաշտպանություն զանգվածային խոցման զենքից - защита от оружия массового поражения

Պաշտպանունակություն - обороноспособность

Պատասխան - отзыв

Պատերազմական գործողությունների ռազմարեմ - театр военных действий

Պատասխանի գոտի - полоса прикрытия

Պարեկ - патрульный (патруль)

Պարեկային ծառայություն - патрульная служба

Պարկուճ - гильза

Պարուրակ - резьба

Պնդոդակ - гайка

Պտուտակ - винт

Ջ

Ջոկ - отделение

Ջոկատ - отряд

Ջրային արգելափակոցներ - водные заграждения

Ջրային արգելք - водная преграда

Ռ

Ռադիոկապ - радиосвязь

Ռադիոհեռախոսություն - радиоразведка

Ռադիոտեխնիկական զորքեր - радиотехнические войска

Ռադիոքողարկում - радиомаскировка

Ռազմական դրություն - военное положение

Ռազմական հայեցակարգ - военная доктрина

Ռազմական հզորություն - военная мощь

Ռազմական տեխնիկա - военная техника

Ռազմական տեղագրություն - военная топография

Ռազմաճակատ - фронт

Ս

Սակրային զորքեր - саперные войска

Սակրային ջոկ - саперное отделение

Սակրավոր - сапер

Սահաձող - полозок

Սահմանապահ զորքեր - пограничные войска

Սանդակի բաժանք - деление шкалы

Սանիտարական մշակում - санитарная обработка

Սպառազինության սովորական տեսակներ - обычные виды вооружения

Սպառազինություն - вооружение

Ստորաբաժանում - подразделение

Վ

Վայրէջք - 1. посадка, 2. приземление

Վաշտ - рота
 Վառելիքարսութային նյութեր - горю-
 чесмазочные материалы
 Վարակազերծում - дезинфекция
 Վարակված տեղամաս - зараженный
 участок
 Վարժաաարք - тренажер
 Վերկաց - подъем
 Վերջապահ - 1.арьергард, 2. замыка-
 ющий
 Վերջնագիր - ультиматум
 Վճռական գրոհ - штурм

Տ

Տակնոց - поддон
 Տանկավտանգ ուղղություն - танко-
 опасное направление
 Տարածություն (շարային պատրաստու-
 րյան) - интервал
 Տարբերիչ նշաններ - опознаватель-
 ные знаки
 Տարհանման կետ - эвакуационный
 пункт
 Տարհանում - эвакуация
 Տեխնածին աղետ - техногенное
 бедствие
 Տեղաբաշխում - расположение на
 месте*
 Տեղազննում - рекогносцировка
 Տեխնիկական ապահովում - техниче-
 ское обеспечение
 Տեխնիկական սպասարկում - техни-
 ческое обслуживание
 Տեղանքի հետախուզում - разведка
 местности
 Տեղանքի պաշտպանական հատկանիշ-
 ներ - защитные свойства мест-
 ности

Տեղափակում - локализация
 Տեղեկամատյան - формуляр
 Տողան - шеренга
 Տրամաչափ - калибр
 Տրված ուժեր և միջոցներ - приданные
 силы и средства

Ց

Ցամաքային զորատեսակներ - рода
 сухопутных войск
 Ցամաքային զորքեր - сухопутн. войс-
 ка

Ու

Ուժերի վերախմբավորում - перегруп-
 пировка сил
 Ուժերի կենտրոնացում - сосредотоече-
 ние сил
 Ուժերի հարաբերակցություն - соотно-
 шение сил
 Ուժերի և միջոցների գերազանցություն -
 превосходство в силах и сред-
 ствах
 Ուղեկալ - застава
 Ուղեկցորդ - выводной
 Ուղիղ նշանառություն - прямая навод-
 ка
 Ուղղակի պետ - прямой начальник
 Ուղղապահ - направляющий
 Ուղղորդում - наведение

Փ

Փակ կրակային դիրքեր - закрытые
 огневые позиции
 Փամփշտահան - извлекатель пуль
 Փամփշտանոց - патронник
 Փոխադրովի հանդերձանք - возимое
 снаряжение

*Այս և բազմաթիվ այլ տերմիններ տրված են ոչ թե բառացի բարգմանությամբ, այլ ստեղծված են, ելնելով
 դրանց ռազմագիտական իմաստից:

Փոխադրովի ռադիոկայան - возимая радиостанция
 Փոխգործողություն - взаимодействие
 Փոխօգնություն - взаимопомощь
 Փոկակալ - антабка
 Փող - ствол
 Փողակալ - цевье
 Փողանցք - канал ствола
 Փողատուփ - ствольная коробка
 Փողի պահպանակ - ствольная накладка
 Փուստ - осечка
 Փուստ կրակ - стрельба холостыми патронами

Ք

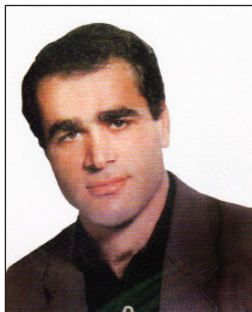
Քառաշարայուն - колонна по четыре
 Քիմիական ապահովում - химическое обеспечение
 Քիմիական զենք - химическое оружие
 Քիմիական զորքեր - химические войска
 Քիմիական հետախուզություն - химическая разведка
 Քողարկման միջոցներ - маскировочные средства
 Քողարկում - маскировка

Օ

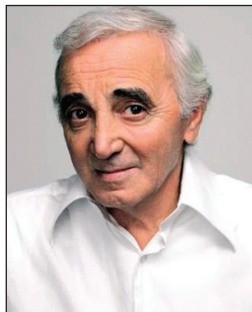
Օդային հետախուզություն - воздушная разведка
 Օդային մարտ - воздушный бой
 Օդային տագնապ - воздушная тревога
 Օպերատիվ դադար - оперативная пауза
 Օպերատիվ զորավարություն - оперативное учение

Օպերատիվ քիկունք - оперативный тыл
 Օպերատիվ խումբ - оперативная группа
 Օպերատիվ հետախուզություն - оперативная разведка
 Օպերատիվ պատրաստություն - оперативная подготовка
 Օպերատիվ քողարկում - оперативная маскировка
 Օրապահ - дневальный
 Օրվա կարգացուցակ - распорядок дня
 Օրվա վերակարգ (շուրջօրյա վերակարգ) - суточный наряд

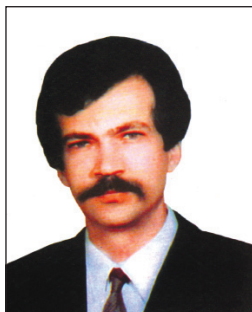
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

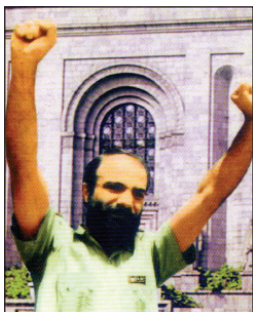
Արամիսիկյան Զիվան

Ագնասիկյոս Շատլ

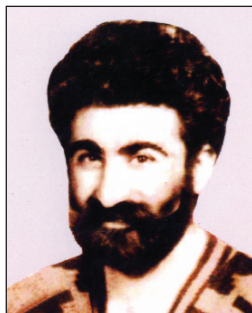
Այվագյան Վիտյա

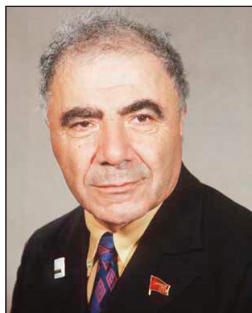
Գորգիսյան Մովսես

Դեմիդրյան Կարեն

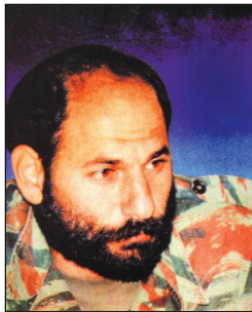
Կրպէտյան Թաթուլ

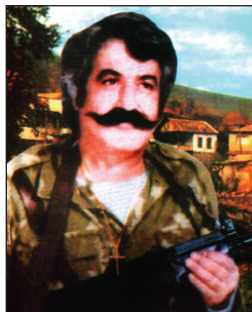
Համբարձումյան Վիկտոր

Մանուկյան Ալեք

Սեյրոնյան Մոնթի

Միքայելյան Գեղագրիկ

Պողոսյան Յուրա

Ռիշիկով Նիկոլայ

Սարգսյան Վագգեն

Վագգեն Ա Կաթողիկոս

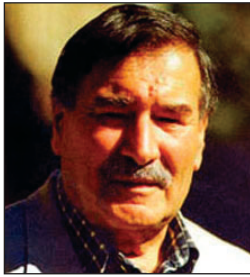
Քրդրդրյան Քրդր

ԱՐՑԱՆԻ ՀԵՐՈՄՆԵՐ

Քաբայան Մանվել

Քալայան Ջորի

Քալասանյան Վիտալի

Գասպարյան Ժորա

Գրիգորյան Մանվել

Իվանյան Քրիստափոր

Կարասանյան Մանվել

Հակոբյան Մելիք

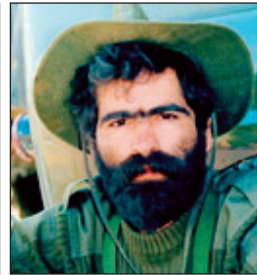
Կարապետյան Արշավիր

Լոպյան Աշոտ

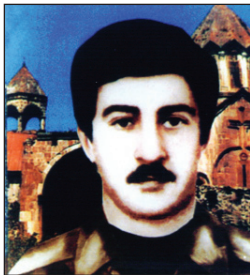
Լուկասյան Արկադի

Աղոնյան Արշակ

Մելքոնյան Արշակ

Ունյանյան Յուրա

Սարգսյան Սերժ

Սարգսյան Վահագն

Վարդանյան Վահագն

Տեր-Թադևոսյան Արկադի

Բադալյան Արշակ

Օհանյան Սեդրակ

Բովանդակություն

ՆԱԽԱԲԱՆ	3
ԷՋԵՐ ՀԱՅ ՌԱԶՄԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ	
Ֆիդայական շարժում	5
Կամավորական շարժում	7
1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին բանակը, նրա կառուցվածքը և նշանակությունը	11
Բանակի կառուցվածքը	11
Հայ-վրացական պատերազմ	12
Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, «Գալախմբերի» մարտավարությունը	13
Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակի կառավարման, աստիճանաբաշխման և կադրերի պատրաստման համակարգը	17
ՍԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆԶՆԵՐ	
Ինժեներական արգելափակոցներ: Հակատանկային ականներ	21
Հակահետևակային ականներ: Ականադաշտեր	24
Զինվորի անհատական խրամատ	26
Ականների և պատերազմից մնացած չպայթած զինամթերքի հետ վարվելու կանոնները	28
ԿՐԱԿԱՅԻՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ	
Կրակոցի երևույթը և գնդակի թռիչքը	31
Կրակոցի երևույթը	31
Գնդակի սկզբնական արագություն	32
Հետագծի գոյացում	32
Գնդակի թռիչքի հեռավորություն	33
Գնդակի թափանցող ու մահաբեր գործողություն	33
Ուղիղ կրակոց	34
Պատասպարված, խոցելի և մեռյալ տարածություններ	35
Ավտոմատով կրակ վարելը	36
Անվտանգության կանոնները հրաձգության ժամանակ	36
Ավտոմատով կրակ վարելու հիմնական դիրքերը	36
Նշանառության և հրաձգության կատարումը անշարժ թիրախների վրա	37
Հրաձգության դադարեցումը	38
ՀՀ ՁՈՒ ՀԱՄԱԶՈՐԱՅԻՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
Զինվորական պատասխանատվության տեսակները	40
Զինվորական հանցագործություն	41
Զորամասի շուրջօրյա (օրվա) վերակարգ: Վաշտի շուրջօրյա (օրվա) վերակարգը, կազմը և պարտականությունները	44
Վաշտի օրապահի պարտականությունները և տեղի կահավորումը	45

ՇԱՐԱՅԻՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Շարային վարժածներն ու շարժումը զենքով	48
---	----

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հեռավորության որոշման եղանակները	53
Հեռավորության որոշումը առարկայի գծային չափսերով, քայլերով, աչքաչափով, լսողությամբ	54

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Ռազմագերիների և քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությունը	57
Ռազմագերիների կարգավիճակը	57
Ռազմագերիների իրավունքները, նրանց հետ վարվելակերպը	58
Քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությունը	60

ԱՆՎՏԱՆԳ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ .....

Հարձակման ժամանակակից միջոցներ	63
Միջուկային զենք	63
Քիմիական զենք	65
Կենսաքանակական զենք	66
Հարձակման ժամանակակից սովորական զենքեր	68
Խոցման ոչ ավանդական զենքեր	69
Ազդարարման միասնական համակարգ	71
Պաշտպանական կառույցներ	73

ԱՌԱՋԻՆ ԲՈՒԺՕՐԴՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐ

Վիրակապական նյութեր	77
Վիրակապեր	77
Վարակիչ հիվանդություններ	80
Հասկացություն վարակիչ հիվանդությունների մասին	80
Ախտահանում, միջատազերծում և կրծողների ոչնչացում	82
Վնասվածքներ և վերքեր	84
Արյունահոսություն	88
Արտաքին և ներքին արյունահոսություններ, նշանները, առաջին օգնությունը	88
Հենաշարժային համակարգի վնասվածքներ	91
Կտրվածքներ: Անշարժացման տեխնիկան	91
Շոկ, շոկի տեսակները: Առաջին բուժօգնություն	94

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ	96
-------------------	----

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	110
-----------------------	-----

**ՎԱՐԴԳԵՍ ՕՀԱՆՅԱՆ, ՄԱՐԳԻՍ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, ԼԵՌՆԻԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ,
ՎԱՀԱԳՆ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, ՎԱՉԱԳԱՆ ԱՄՏԱՆՅԱՆ, ՖԻԻԴԱ ԵՐԻՅՅԱՆ,
ՌՈՒԴԻԿ ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ, ՀԱՄԼԵՏ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ, ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՎԻՐԱԲՅԱՆ**

**Ընդհանուր խմբագիր՝ Սարգիս Մարգարյան
Մասնագետ խմբագիր՝ Վարդգես Օհանյան**

**Հրատարակիչ տնօրեն՝ Մուրեն Զունգուրյան
Համակարգչային ձևավորող՝ Միսակ Գևորգյան
Սրբագրիչ՝ Ծովինար Հովհաննիսյան**

**Չափսը՝ 70x100 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:**

**7.0 տպ.մանուլ: Պատվեր՝ 856:
Տպաքանակ՝ 39000:**

**«ԱՍՏԳԻԿ ԳՐԱՏՈՒՆ» հրատարակչություն
ք.Երևան Գևորգ Քոչարի 21
հեռ.՝ (37410) 52-88-00,
E-mail: ast_gratun@yahoo.com**

Տպագրվել է՝ «Տիգրան Մեծ» ՓԲԸ տպարանում